

Opleiding: MA History, Universiteit Leiden

Master Eindschrift (PCNI)

Een levenslange worsteling met de Duits-joodse identiteit

Walther Rathenau (1867-1922) en Jakob Wassermann (1873-1934) en hun
gecompliceerde verhouding tot Duitsland

Naam: Jordy Steijn

Studentnummer: 0726842

Scriptiebegeleider: Dr. P. G. C. Dassen

Datum: 14-3-2013

Inhoud

Inleiding	3
1. Jood en Duitser in het Tweede Keizerrijk	9
- <i>Van emancipatie naar acceptatie?</i>	9
- <i>De vele gezichten van Walther Rathenau</i>	16
- <i>Van zoekende jongen naar worstelend schrijver</i>	25
2. Jood en Duitser, 1914-1923	32
- <i>Van hoop naar ontgoocheling</i>	32
- <i>Een onbegrepen patriot</i>	35
- <i>De veranderingen van het antisemitisme en toenemende polarisatie binnen de joodse gemeenschap</i>	43
- <i>Een onverantwoord risico</i>	48
- <i>Wassermanns pad van hoop naar ontgoocheling</i>	59
3. Jood en Duitser, 1924-1934	65
- <i>Van kwaad tot erger</i>	65
- <i>Een politieke aardbeving van korte duur en de veelzijdige mythologisering van Walther Rathenau</i>	73
- <i>Van bestsellerauteur tot geruïneerd man</i>	78
Conclusie	84
Bibliografie	88

Inleiding

‘...sei Mensch, sei Genius, sei ein Gott; in unserm Meinen zählst du nicht, in unsern Augen bist du nicht, wir nehmen dich nicht an, wir nehmen dich nicht auf, denn du bist von fremdem Blut und folglich Schädling, Feind und Verderber: Jude. Außerordentlicher Logik, nicht wahr?’¹

Bovenstaand citaat uit 1922 was bedoeld ter nagedachtenis aan een zeer bijzondere man. Een man die kort daarvoor was vermoord, op het moment dat hij als jood de functie van minister van Buitenlandse Zaken voor Duitsland bekleedde. Dat was zeer bijzonder, aangezien dat het hoogste ambt was dat een jood tot dan toe in Duitsland had bereikt. Op 24 juni 1922 werd deze man in koelen bloede vermoord door rechts-extremisten, toen hij in een open auto op weg was naar zijn werk op het ministerie in Berlijn. Daar zou hij uiteindelijk nooit aankomen. Hij werd om het leven gebracht door leden van een terreurorganisatie, die het nieuwe politieke systeem van de Weimar-Republiek tot in het diepst van haar ziel verachtte. Zij probeerden dan ook, met moordaanslagen op prominente vertegenwoordigers van dit systeem, ervoor te zorgen dat het ten val kwam. De moord op de minister kwam nauwelijks als een verrassing. Kritiek op zijn beleid en zijn positie was steeds verder toegenomen en in de maanden voor de aanslag had hij al meerdere malen doodsbedreigingen ontvangen. De moord was slechts het logische en bijna onvermijdelijke gevolg van datgene wat al tijden speelde en zeker niet verwonderlijk in een tijd dat politiek getinte moorden met enige regelmaat voorkwamen. Het meest schrijnende van de kritiek en de doodsbedreigingen, in de maanden voor de moord, was echter dat ze vaak gericht waren op de joodse achtergrond van de minister, die vervolgens in verband werd gebracht met de vermeende destructieve rol die hij met zijn beleid speelde voor de Duitse natie.

Een dergelijke rol was echter wel het laatste wat de minister kon worden toegeschreven. Hij had al vaker in zijn carrière laten zien dat hij het beste voorhad met, en voor elkaar kreeg voor, Duitsland, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog toen hij in de rol als bedenker en organisator van een ingenieus plan, met betrekking tot Duitslands beperkte grondstoffenvoorraad, ervoor had gezorgd dat het land tijdens WO I langer in de race bleef voor de overwinning. Ook in zijn hoedanigheid als minister van BuZa en eerder van Wederopbouw had hij al laten zien dat hij er alles aan deed om een nieuwe en hoopvolle toekomst op te bouwen voor Duitsland, ondanks de pijnlijke nederlaag en vernederende afloop van de oorlog waar het land mee te maken had. Zijn diplomatieke kwaliteiten hadden er voor gezorgd dat hij langzaam wat scherpe kantjes had weten af te halen van de

---

¹ Jakob Wassermann, *Lebensdienst: Gesammelte Studien, Erfahrungen und Reden aus drei Jahrzehnten von Jakob Wassermann* (Leipzig 1928) 28. Eerder verschenen onder de titel ‘In memoriam Walther Rathenau’, in: *Die Neue Rundschau* 33, 2 (1922) 805-809

afspraken in het voor Duitsland vernederende Verdrag van Versailles, hetgeen niet door iedereen als positief werd beoordeeld. In plaats van de credits die hij voor zijn beleid verdiende, werd hij steeds weer om de oren geslagen met het feit dat hij joods was en Duitsland met zijn beleid de afgrond instortte. Het was kritiek van een onnavolgbare logica, zoals ook de schrijver van het citaat al cynisch opmerkte, die uiteindelijk tot zijn dood zou leiden. De naam van de man die dit schrijnende lot ten deel was gevallen, heette Walther Rathenau (1867-1922).

Walther Rathenau was degene die op 24 juni 1922 werd vermoord. Hij was ook degene die het als jood tot minister van Buitenlandse Zaken had gebracht, terwijl de maatschappelijke omstandigheden in Duitsland niet in zijn voordeel hadden gewerkt. Een oorlog, een revolutie, de vernederende vredesverdragen die Duitsland moest slikken, de overgang naar een nieuw politiek systeem, politieke chaos en een economische crisis waren de omstandigheden die voor een maatschappelijk klimaat hadden gezorgd, waarin de positie van alle joden steeds verder onder druk was komen te staan en waarin een jood die zijn hoofd boven het maaiveld uitstak een redelijke kans maakte om die ook letterlijk kwijt te raken. Het feit dat hij er alles aan had gedaan om de toestand voor Duitsland te verbeteren, had er niet voor gezorgd dat hij zich daarmee kon ontdoen van het joodse stigma. Het maakte dat Walther Rathenau in een onmogelijke spagaat was komen te zitten tussen de band met zijn joodse identiteit en zijn grote liefde voor Duitsland. Deze spagaat liep als een rode draad door zijn gehele leven, in al zijn hoedanigheden waarin hij zich in die jaren als publieke figuur had ontpopt, zoals industrieel ondernemer, publicist, filosoof, schrijver, organisator en politicus. De Duits-joodse identiteit was in al die bezigheden iets waar Rathenau in meerdere of mindere mate mee heeft geworsteld, een last die hem uiteindelijk zelfs noodlottig zou worden.

Het citaat hierboven was afkomstig van een andere publieke figuur in Duitsland, die tijdens zijn leven in een vergelijkbare spagaat zat. Beide mannen kenden elkaar van enkele korte ontmoetingen en omdat ze beiden hun boeken bij dezelfde uitgeverij publiceerden. Volgens de joodse journalist Hans Lamm was deze man van het citaat zelf iemand, die als geen ander tijdens zijn leven met deze spagaat heeft geworsteld: 'Wenn wir behaupten, daß kein Schriftsteller jüdischer Herkunft im deutschen Sprachraum so sehr unter der Zugehörigkeit zur jüdischen und der deutschen Gemeinschaft gelitten hat wie (...), dann ist der Beweis dafür leicht anzutreten und man kann uns schwerlich der unzulässigen Übertreibung zeihen.'² Zijn naam: Jakob Wassermann (1873-1934). Jakob Wassermann was tijdens zijn leven een zeer bekende schrijver in Duitsland, iemand die bestsellers op zijn naam had staan zoals *Der Fall Maurizius* (1928) en ook buiten Duitsland vele boeken verkocht. De man raakte echter in de vergetelheid, nadat de nazi's zijn boeken op de zwarte

---

² Geciteerd in: Hans Otto Horch, 'Deutschtum und Judentum – eine unmögliche Synthese?; Jakob Wassermann im Kontext der deutsch-jüdischen Literaturgeschichte', in: Dirk Niefanger (ed.), *Jakob Wassermann; Deutscher – Jude – Literat* (Göttingen 2007) 69-91; 69

lijst van verboden literatuur hadden gezet en zijn boeken uiteindelijk zelfs verbrandden. Na de oorlog is zijn literaire erfgoed maar mondjesmaat weer uit de vergetelheid geraakt, hetgeen er ook voor heeft gezorgd dat hij vandaag de dag nog maar bij een klein publiek bekend is. Dat is jammer aangezien hij niet alleen een groot schrijver was, maar ook iemand die ongeveer zijn hele bestaan rond zijn Duits-joodse identiteitscomplex heeft opgebouwd. Een groot deel van zijn boeken en essays besteedde hij namelijk aan dit onderwerp. Ook hij kreeg niet zelden kritiek uit antisemitische hoek op zijn jood-zijn, wat vervolgens vaak in verband werd gebracht met zijn vermeende verwerpelijke, slechte en on-Duitse schrijverskwaliteiten. Dat maakte dan ook dat hij tot een vergelijkbare spagaat werd veroordeeld in zijn leven, tussen de band met zijn joodse identiteit en zijn innige band met Duitsland. Deze speelde niet alleen tegen dezelfde moeilijke historische achtergrond als die van Rathenau, maar deze werd in de jaren daarna ook nog moeilijker, met een nieuwe economische crisis en de overgang naar het nieuwe politieke systeem van de nazi's, hetgeen de druk op de positie van de joden in Duitsland alleen maar verder deed toenemen. Dit waren de voornaamste omstandigheden die ervoor zorgden dat Jakob Wassermann uiteindelijk als een berooid en geruïneerd man stierf in de nacht van oud- op nieuwjaar 1933/34.

In deze scriptie zal onderzocht worden op welke manier Walther Rathenau en Jakob Wassermann hun leven lang geworsteld hebben met hun Duits-joodse identiteit, de rol die beiden min of meer door een steeds vijandiger omgeving kregen opgedrongen. Aan de hand van de vele brieven, geschriften, boeken, werkzaamheden en gesprekken die Rathenau ons heeft nagelaten zal de ontwikkeling van zijn identiteitscomplex gedurende zijn leven ontrafeld worden. Bij Wassermann zal dit vooral gebeuren aan de hand van zijn romans, waarin hij zijn worstelingen vaak uiteenzette aan de hand van fictieve figuren. Wat minder vaak deed hij dit in meer expliciete geschriften, alhoewel zijn bekende autobiografie *Mein Weg als Deutscher und Jude* (1921) daar wel een duidelijk voorbeeld van is en bovendien een voortreffelijke bron als het gaat om de ontrafeling van de last van de dubbele identiteit die hij zijn hele leven met zich meedroeg. Bij beiden zal niet alleen gekeken worden naar de manier waarop zij met de dubbele identiteit worstelden, maar ook of hun positie tussen de twee componenten gedurende hun leven verschoof en waarom dat gebeurde.

Aangezien deze scriptie gaat over de manier waarop Wassermann en Rathenau worstelden met hun Duits-joodse identiteit is het zinvol om enige toelichting te geven bij de term 'Duits-joodse identiteit'. Identiteit of nationale identiteit is een term die in de recente historiografie even vaak is gebruikt als misbruikt, omdat deze lastig te definiëren valt en daarom vaak naar willekeur wordt aangewend. Als we verder gaan met het ontleden van de term kunnen we stellen, dat wat we onder het begrip 'jood' verstaan ook moeilijk is vast te leggen, iets wat overigens ook geldt voor wat we onder 'Duits' kunnen verstaan. Een behulpzame term om een beter idee te krijgen van de term

‘joodse identiteit’, is wat de historicus Samuel Moyn ‘etnisch absolutisme’ noemt.³ Aan de hand van deze term geeft hij aan dat de zelfdefinitie en de definities van anderen, over wat verstaan wordt onder de ‘joodse identiteit’, steeds veranderen aan de hand van de historische context. Er is dus geen absolute definitie van de ‘joodse identiteit’. Het kritisch bekijken van een ‘etnisch absolutisme’ brengt naar voren tot op welke hoogte een collectieve identiteit van binnenuit is uitgevonden en tot op welke hoogte deze van buitenaf is opgelegd.⁴ De meerderheid in Duitsland, antisemitisch of niet, legde de definitie van de ‘joodse identiteit’ op aan de joodse minderheid, waarmee de joodse minderheid zichzelf ook moest definiëren om van daaruit al dan niet te kunnen assimileren. Vandaar dat de joden die wilden assimileren in de Duitse samenleving, na de juridische emancipatie van 1871, hun joodse identiteit slechts definieerden in puur religieuze termen, waarmee ze zichzelf op één lijn wilden plaatsen met de christelijke Duitsers. De één zat op zondag in de synagoge, de ander in de kerk, maar beiden waren ze Duitsers. De zionisten daarentegen definieerden hun jood-zijn aan de hand van het idee dat zij deel van een aparte natie uitmaakten, een natie waarin een typisch joodse essentie herkenbaar was, een groep wiens toekomst niet in Duitsland lag maar in een eigen staat.⁵

Vóór de emancipatie waren een nationale en religieuze zelfdefinitie van de joodse identiteit nog nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Dat kwam omdat ze allemaal van dezelfde groep tweederangsburgers deel uitmaakten en er nog geen dilemma bestond of ze al dan niet wilden assimileren in de Duitse samenleving. Eind 19^e en begin 20^e eeuw gebeurde dit dus wel en vond er een steeds grotere versplintering van verschillende groepen plaats binnen de joodse gemeenschap. Vanaf ca. 1880 slopen er zelfs racistische definities en zelfdefinities in wat men verstond onder de ‘joodse identiteit’. Zoals eerder gezegd veranderden de definities en zelfdefinities dus voortdurend onder invloed van de historische context. Dat maakte het ook, onder de sterk wisselende maatschappelijke omstandigheden van de periode 1867-1934, tot een zeer verwarrende factor voor Rathenau, Wassermann en de andere Duitse joden die worstelden met hun Duits-joodse identiteit. Zeker toen aan het einde van de Weimar-Republiek de verwarring over de definitie van wat verstaan moest worden onder de ‘joodse identiteit’ groter was dan ooit tevoren. Dat kwam met name doordat het antisemitisme in de loop der jaren was toegenomen en de positie van de joden in Duitsland, zoals eerder gezegd, daarmee onder steeds grotere druk was komen te staan, maar ook omdat de Duitse joden die wilden assimileren zichzelf na de juridische emancipatie aanvankelijk hadden gedefinieerd als religieuze groep, ondanks dat ze steeds meer seculier werden en hun Duits-

---

³ Samuel Moyn, ‘German Jewry and the question of identity; Historiography and Theory’, *Leo Baeck Institute Year Book* 41 (1996) 291-308; 295

⁴ Ibidem

⁵ Michael Brenner, ‘Religion, Nation oder Stamm: zum Wandel der Selbstdefinition unter deutschen Juden’, in: Heinz-Gerhard Haupt, Dieter Langewiesche (ed.), *Nation und Religion in der deutschen Geschichte* (Frankfurt 2001) 587-602; 587, 589-590

zijn wilden benadrukken. Die toenemende secularisering zorgde er dan ook voor dat een religieuze zelfdefinitie niet meer van toepassing was op diezelfde groep, waardoor men in de loop van de tijd zelfs binnen één 'homogeen' gedefinieerde groep een nieuwe definitie moest vinden om de eigen 'joodse identiteit' te onderscheiden en de samenhang binnen de groep te behouden.⁶ Het mag duidelijk zijn dat de worstelingen met de Duits-joodse identiteit niet alleen gingen over hoe men moest omgaan met een toename van het antisemitisme en of men al dan niet wilde assimileren in de Duitse samenleving. In essentie kwamen de worstelingen namelijk vooral voort uit de worsteling met het dilemma hoe men de Duits-joodse identiteit zelf definieerde. Dat dilemma was dan ook hetgeen dat voor hen het eeuwige spanningsveld tussen de twee componenten van hun dubbele identiteit behelsde.

In deze scriptie zal het onderwerp van Rathenaus en Wassermanns identiteitscomplex in drie periodes worden behandeld. De eerste periode betreft de jaren van het Tweede Keizerrijk tot aan de Eerste Wereldoorlog. Binnen deze periode zal allereerst een historische context van de positie van de joden in de Duitse samenleving worden geschetst. Daarbij zal ook worden gekeken naar de manier waarop de twee grootste groepen binnen de joodse gemeenschap, de liberalen vertegenwoordigd in de *Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens* (C.V.) enerzijds en de zionisten anderzijds, met die positie in de Duitse samenleving omgingen. Aan de hand van de berichtgeving van de twee grootste kranten van beide groepen, *Im deutschen Reich/ C.V.-Zeitung*⁷ voor de liberalen en de *Jüdische Rundschau* namens de zionisten, zal dit beeld zo duidelijk mogelijk naar voren worden gebracht. Daarna zal onderzocht worden op welke manier het Duits-joodse identiteitscomplex zich in deze periode bij Walther Rathenau en Jakob Wassermann begon te ontwikkelen. In het tweede deel zullen de jaren van de Eerste Wereldoorlog tot aan 1923 worden behandeld. 1923 was het jaar na Rathenau's dood en het jaar waarin een opmerkelijke piek van antisemitische activiteiten plaatsvond, evenals een piek in de economische en politieke chaos van Duitsland. Het tweede deel zal daarom enerzijds de context van de historische achtergrond in deze periode tot en met 1923 volgen, maar anderzijds zal Rathenaus verhaal slechts tot aan zijn dood in 1922 lopen. In principe zal een zelfde soort driedeling worden gemaakt als in het eerste deel, ware het niet dat voor Rathenaus vele bezigheden tijdens WO I een apart stuk wordt geschreven, waardoor deze tweede periode in iets meer delen uiteen zal vallen.

In het derde deel zal de periode vanaf 1924 tot aan 1934 aan de orde komen, het jaar waarin Wassermann kwam te overlijden. Ook deze periode zal net als het eerste deel weer in drie stukken

---

⁶ Michael Brenner, 'Religion', 587-588, 598-600

⁷ *Im deutschen Reich* was het tijdschrift dat de C.V. maandelijks van 1885 tot 1922 uitgaf, waarna de nieuwsvoorziening van de C.V. vanaf 1922 tot 1938 verder ging in de wekelijkse uitgave van de *C.V.-Zeitung*.

uiteenvallen. Aangezien Rathenau al in 1922 overleed, zal in het deel dat aan hem is gewijd vooral gekeken worden naar de manier waarop men op korte en lange termijn de herinnering aan hem, door zowel de politiek als de Duits-joodse gemeenschap, heeft gebruikt en misbruikt.

1. Jood en Duitser in het Tweede Keizerrijk

Van emancipatie naar acceptatie?

De eenwording van Duitsland in 1871 betekende, naast het bijzondere moment van de geboorte van een nieuwe natie, tevens de afronding van de strijd voor de juridische emancipatie van de joden in Duitsland. Dat was een grote stap voor deze minderheid, die nu officieel geen drempels meer in de weg werd gelegd om van dezelfde rechten en maatschappelijke mogelijkheden gebruik te maken als de Duitse meerderheid. Deze uitbreiding aan maatschappelijke mogelijkheden door de juridische emancipatie werd nog eens extra vergroot door de mogelijkheden die de economische 'boom' en de snelle modernisering van de pas geboren natie met zich meebracht. Er ontstonden voor de joden vele nieuwe wegen om op te klimmen op de maatschappelijke ladder, al bleven sommige sporten ervan in de praktijk nog altijd onbereikbaar. Zo bleven er beroepsgroepen die vóór de joodse emancipatie restricties kenden of geheel waren afgesloten voor de joden en zich ook na de emancipatie maar moeilijk konden vinden in het gegeven dat joden nu konden doordringen in hun métier. Daarom maakten ze de toelating voor hen nog steeds vaak heel lastig, zo niet onmogelijk.

De belangrijkste van deze beroepen die de traditionele barrières in stand probeerden te houden, waren het hogleraarschap aan universiteiten en de toelating van joodse studenten tot de traditionele studentencorpora, de toelating tot de (reserve-)officiersrang in het leger en de toelating tot het ambtenarenapparaat bij de overheid. Een combinatie van diepgewortelde joodse vooroordelen en een poging om de exclusiviteit van hun beroepsgroep, en daarmee hun grote maatschappelijke aanzien en sterke machtspositie in de samenleving te behouden, waren de belangrijkste redenen voor het in stand houden van de barrière. Een dergelijke barrière werd bijvoorbeeld in stand gehouden door de historicus Heinrich Treitschke. Hij vervulde een voortrekkersrol, daar waar het ging om het 'salonfähig' maken van antisemitisme binnen de academische kringen. In 1879 riep hij de joden op, in het novembernummer van de *Preussische Jahrbücher*, om snel te integreren in de Duitse samenleving terwijl hij anderzijds de rabiaat antisemitische leus verkondigde: 'Die Juden sind unser Unglück!'. Ondanks felle protesten van bekende hoogleraren als Theodor Mommsen en Gustav Droysen tegen dit fanatisme en deze uitingen van rassenhaat, bleef het hogleraarschap voor joden aan de universiteiten een lastig te behalen positie.⁸

Naast de confrontatie met diepgewortelde joodse vooroordelen in bovenstaande gevallen, waren er nog vele andere hoeken van waaruit het antisemitische gevaar dreigde. Twee daarvan waren de kerk en de politiek. Een belangrijk figuur die beide componenten bij elkaar bracht was de

---

⁸ Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (Amsterdam 2005) 138

notoire antisemiet Adolf Stöcker. Deze hofpredikant zag de secularisering van de Duitse samenleving en de afbrokkeling van de traditionele Pruisische waarden aan het einde van de 19^e eeuw, die hij in directe samenhang met de snelle modernisering bracht, met lede ogen aan. Met deze verontrustende waarnemingen in het achterhoofd, probeerde hij een politieke tegenbeweging op gang te brengen die moest strijden voor een christelijk-protestantse staat en samenleving waarin de waarde van gehoorzaamheid een belangrijke rol zou spelen. Zijn politieke ideaal was er één waarin de monarchie en de aristocratie domineerden en waarin nieuwe politieke stromingen als het liberalisme, het marxisme en de sociale democratie werden afgedaan als on-Duits en gevaarlijk, wat hij dan vervolgens regelmatig zou benoemen als typisch joodse stromingen.⁹

Stöcker begon zijn boodschap in de politieke arena te verkondigen, aangespoord en gesteund door een aanzienlijk deel van de meer conservatieve en invloedrijke maatschappelijke lagen van de Duitse bevolking waarin hij vertoefde. Dat leidde tot het initiatief om met de *Christlich-Soziale Arbeiterpartei* mee te doen aan de Rijksdagverkiezingen van 1878, maar dat draaide uit op een electoraal fiasco. Later in de jaren tachtig kwam hij terug met een nieuwe antisemitische partij, waarmee het één van de eerste van Duitsland was, de *Christlich-Soziale Partei*. Zijn anti-joodse leuzen bleken vooral goed ontvangen te worden in Berlijn, waar gemiddeld ook meer joden woonden dan in de rest van Duitsland.¹⁰ De invloedrijke Duitse jood en bankier Bleichröder wilde zijn invloed aanwenden om Otto von Bismarck te bewegen zich openlijk tegen dit antisemitisme te verzetten, maar Bismarck stond vrij ambivalent tegenover de antisemitische geluiden. Hij kon Stöcker en zijn aanhang politiek gezien namelijk goed gebruiken om zijn tegenstanders, de sociaaldemocraten, buitenspel te zetten. De sociaaldemocraten beschouwde hij, als conservatieve antirevolutionaire Junker, als een groot gevaar, zeker nadat ze na de economische crisis van 1873 alleen maar aan aanhang en kracht hadden gewonnen. Dit laatste werd overigens met de socialistenwet van 1878 definitief een halt toe geroepen, maar voor die tijd was het nog maar beter zich niet openlijk tegen Stöcker en zijn ideeën af te zetten, zo lang hij deze nog nodig had.¹¹

In het laatste decennium van de 19^e eeuw was er een nieuwe opleving van het antisemitisme, hetgeen niet in de laatste plaats kwam door een sterk opkomend nationalisme dat samenhang met de meer agressieve 'Weltpolitik', die onder de nieuwe keizer Wilhelm II zijn intrede had gedaan, en bedoeld was om Duitsland zijn 'rechtmatige' 'Platz an der Sonne' te geven. Met name de toename van het aantal nieuw opgerichte buitenparlementaire, 'völkisch' nationalistische organisaties is in dit laatste decennium opvallend te noemen. Deze pressiegroepen benadrukten dat Duitsland een agressieve buitenlandpolitiek moest voeren om zich een dusdanig territorium buiten

---

⁹ Peter Pulzer, *The rise of political anti-semitism in Germany and Austria* (New York 1964) 90-93

¹⁰ Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Dritter Band: Von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914* (München 1995) 922-923

¹¹ Peter Pulzer, *Jews and the German State; The political history of a minority, 1848-1933* (Oxford 1992) 104

het bestaande grondgebied te verwerven, dat het de grootsheid van de Duitse natie recht zou doen. Twee van de bekendste van deze organisaties die in dit decennium werden opgericht, waren het *Alldeutsche Verband* (opgericht in 1891 als het *Allgemeine deutsche Verband*, ADV) en de *Bund der Landwirte* (opgericht in 1893, BDL). Beide organisaties maakten deel uit van de bredere 'völkische' beweging die sterk in opkomst was in deze periode. De ADV was aanvankelijk niet uitgesproken antisemitisch, maar was er vooral op uit om de Duitse bevolking met het nationale 'völkische' radicalisme aan te steken. Hiermee hoopten ze dat de publieke opinie de politiek dusdanig onder druk kon zetten, dat ze niet anders konden dan het voeren van een expansionistische machtspolitiek in het buitenland. Dit alles om Duitsland in de wereld het aanzien te geven dat het verdiende. Ook de BDL was aanvankelijk niet uitgesproken antisemitisch. Zij waren er in beginsel namelijk vooral op uit om de belangen van de grootgrondbezitters te verdedigen binnen de nieuw ontstane politieke en economische machtsstructuren. De grootgrondbezitters kenden binnen de oude maatschappelijke structuren een zeer sterke machtsbasis, eentje die ze graag wilden behouden binnen een moderniserende Duitse samenleving.¹²

Een nieuwe opleving van het antisemitisme, waarin de BDL en de ADV zich ook duidelijker als antisemitisch profileerden, was rond de verkiezingen van 1912. Deze verkiezingen betekenden een grote nederlaag voor de conservatieve rechtse politieke partijen, die aanvankelijk niet hadden geschroomd enige antisemitische retoriek in de strijd te gooien om zo aan stemmen te komen. Zij hanteerden, als we de zionistische krant de *Jüdische Rundschau* moeten geloven, veelal de leus 'Gegen Juden und Judengenossen', waarmee ze de linkervleugel aanduiden.¹³ De antisemitische retoriek hielp dus vrij weinig aangezien de grote winnaar de *Sozialdemokraten* waren. Zij gingen van 43 naar 110 zetels terwijl de rechts-conservatieve partijen allemaal zetels verloren hadden.¹⁴ Deze tanende invloed van de rechtse politieke partijen, betekende dat de antisemitische agitatie van rechts zich verplaatste naar de buitenparlementaire 'völkische' pressiegroepen zoals de ADV en de BDL. Eerstgenoemde organisatie presenteerde rond de verkiezingen één van de meest antisemitische geschriften van zijn tijd *Wenn ich der Kaiser wär*. Het geschrift kwam van de voorzitter Heinrich Claß, die het stuk publiceerde onder het pseudoniem Daniel Frymann. Claß was in 1908 voorzitter van de ADV geworden en als leerling van Treitschke en aanhanger van Stöcker, liet de ADV onder zijn bewind al gauw meer racistische en antisemitische geluiden doorklinken.¹⁵ In zijn geschrift pleitte hij onder andere voor beperking van het stemrecht, perscensuur, wettelijke maatregelen tegen het

---

¹² Werner Jochmann, *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945* (Hamburg 1988) 69-71

¹³ *Jüdische Rundschau, Antisemiten im Wahlkampf*, Heft 5 (2-2-1912)

¹⁴ Frits Boterman, *De moderne geschiedenis van Duitsland*, 655 (Tabel I vervolg)

¹⁵ Jacob Rosenthal, *Die Ehre des jüdischen Soldaten; Die Judenzählung im Ersten Weltkrieg und ihre Folge* (Frankfurt 2007) 36

socialisme en discriminatie van de joden van staatswege. Het geschrift bleek behoorlijk goed aan te slaan, aangezien er twee jaar later in 1914 al een 5^e druk van het geschrift werd uitgebracht.¹⁶

Naast de verschijning van dit invloedrijke antisemitische geschrift werden er naar aanleiding van de verkiezingen nog een aantal in het oog springende antisemitische initiatieven genomen. Zo werd er een nieuwe 'völkisch' antisemitische groepering in het leven geroepen door Theodor Fritsch, één van de meest notoire antisemieten van zijn tijd. Deze groepering heette de *Reichshammerbund* (RHB) en was bedoeld om de verschillende 'völkische' splintergroeperingen onder één dak te organiseren, opdat hun aanhang groter en meer homogeen zou worden en daarmee hun politieke invloed zou toenemen. Andere noemenswaardige antisemitische initiatieven rond deze verkiezingen waren de oprichting van de organisatie *Verband gegen die Überhebung des Judentums* en een opvallend radicaal antisemitische speech van de BDL op 5 maart 1912, waarin zij waarschuwden dat de antisemitische opwelling rond de verkiezingen van 1912 niet zo makkelijk zou verdwijnen als de vele voorgaande vormen van het zogenaamde 'Radau-antisemitisme' die Duitsland hadden aangedaan.¹⁷

Alles bij elkaar opgeteld kan men zeggen dat de positie van de joden in deze periode, in sociaal-maatschappelijk opzicht was verbeterd en dat zij de nieuw ontstane kansen ook aangrepen om zich op nieuwe manieren maatschappelijk te profileren. Daartegenover stond dat zij te maken kregen met een nieuw antisemitisch geluid dat zich verzette tegen deze profilering en de potentieel gevaarlijke klim van de joden op de maatschappelijke ladder. Aanvankelijk kwam dit geluid vooral vanuit cultuurconservatieve en elitaire kringen. Daar zag men de bestaande maatschappelijke verhoudingen gevaarlijk opgeschud worden door de economische 'boom' en de algehele modernisering. Dat was veelal hetgeen waar zij zich tegen verzetten en zij gebruikten daarbij de joden als groep in de samenleving op wie het 'misfortuin' van deze ontwikkelingen werd geprojecteerd, omdat zij deze volledig zouden belichamen en in gang gezet zouden hebben. Vooral binnen deze groepen bevonden zich degenen die zich bij de antisemitische retoriek aansloten. Vervolgens kwam er onder keizer Wilhelm II een nieuwe draai aan het antisemitisme door de opkomst van het 'völkische' nationalisme, dat vaak gekleurd werd in zijn retoriek door het sociaaldarwinisme, het racisme en het antisemitisme. Aan het begin van de 20^e eeuw werd het antisemitisme ook steeds meer als politiek strijdmiddel ingezet en maakte het antisemitisme weer een nieuwe transformatie door.

Daarmee kan het antisemitisme in dit tijdperk gezien worden als een veelkleurig palet waarop de vele nieuwe kleuren van het antisemitisme in met name de retoriek, al naar gelang het de desbetreffende organisatie, partij of individu uitkwam, naar willekeur vermengd werden. De Duitse

---

¹⁶ Ian Kershaw, *Hitler: 1889-1936 hoogmoed* (Utrecht 1998) 128

¹⁷ Jacob Rosenthal, *Die Ehre des jüdischen Soldaten; Die Judenzählung im Ersten Weltkrieg und ihre Folge*, 37-38

samenleving was niet geheel ongevoelig voor deze geluiden, maar desondanks moet het antisemitisme als slechts latent daarbinnen aanwezig gekwalificeerd worden. Over de hele breedte van de Duitse samenleving genomen koesterde menigeen wel anti-joodse vooroordelen, welke in onrustige tijden vaker en duidelijker naar boven kwamen, maar de Duitse samenleving werd in dit tijdperk niet met regelmaat geconfronteerd met pogroms of andere vormen van antisemitisch geweld. Het bleef vaak beperkt tot antisemitische retoriek en vooroordelen. De meer rabiate geluiden waren slechts hoorbaar vanuit zeer kleine gemarginaliseerde en versplinterde groepen in de samenleving, die door hun versplinterdheid ook een vrij beperkte invloed hadden. Al met al was de positie van de joden in Duitsland niet slecht te noemen, zeker vergeleken met de joden in de landen ten oosten van Duitsland, zoals Polen en het tsaristische Rusland. Aan de andere kant moet ook gezegd, dat een ultieme Duits-joodse synthese zeker nog niet binnen handbereik was. De staatsrechtelijke emancipatie bleek in de praktijk zeker nog geen algehele acceptatie van de joden als gelijkwaardige Duitse burgers te betekenen, terwijl de meeste Duitse joden daar wel naar streefden.

Met de eerste tekenen aan de wand voor de joden, dat de emancipatie nog niet tot een Duits-joodse synthese in de samenleving had geleid, kwam er ook een nieuw joods zelfbewustzijn naar boven in de Duitse samenleving. Met name aan het einde van de 19^e eeuw kwam dit tot uitdrukking door de oprichting van onder andere de *Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens* (1893, C.V.) en het begin van de ontwikkeling van de zionistische organisatie van Theodor Herzl met het Eerste Zionistische Congres in Basel in 1897. Herzls zionistische organisatie kende zijn oorsprong weliswaar niet in Duitsland, Herzl was namelijk een Duitssprekende Hongaar, maar zag in een nieuwe joodse thuisstaat wel graag dat Duits de voertaal zou worden. Het belangrijkste gevolg was in ieder geval dat het zionisme ook in Duitsland voor het eerst voet aan de grond kreeg aan het einde van de 19^e eeuw, beïnvloed door Herzls internationaal georiënteerde zionistische beweging. Zo ontstond er bijvoorbeeld al in 1897 de *Zionistische Vereinigung für Deutschland* onder leiding van Max Bodenheimer. Daarnaast was er de C.V., de belangrijkste vertegenwoordigende organisatie van de joden in Duitsland, die streefde naar de assimilatie van de joden in de Duitse samenleving, maar ook streed tegen de onwaarheden die antisemitische groeperingen over joden verkondigden. De C.V. vertegenwoordigde met name de liberale joden, die het antwoord op de nog niet bewerkstelligde Duits-joodse synthese vooral zochten in het hard blijven werken aan de volledige assimilatie in de Duitse samenleving. Dit dus in tegenstelling tot de zionisten, die de hoop daarop hadden opgegeven

en slechts de stichting van en emigratie naar een nieuwe joodse thuisstaat als de nog enige overgebleven optie zagen.¹⁸

Sommige joden die assimilatie in de Duitse samenleving nastreefden gingen daarin vrij ver. Zo ver zelfs dat zij zich uitlieten in termen, van wat onder andere de historicus Shulamit Volkov heeft omschreven als joodse 'zelfhaat'. Deze betrof een vorm van zelfkritiek die qua terminologie nogal eens doorsloeg in het extreme, het zogenaamde joods antisemitisme. De minderheid aan joden die zichzelf en de joodse gemeenschap in Duitsland op deze manier bekritiseerde, was met name een typisch fenomeen in de jaren vóór WO I. Ook was het een typisch Duits fenomeen, welke vooral te vinden was bij joden die in Duitsland maatschappelijk gezien het meest succesvol waren.¹⁹ Deze groep zou zich meer belast voelen door hun joodse achtergrond, omdat zij door hun grotere publieke bekendheid vaker doelwit waren van antisemitische retoriek en zich ergerden aan het feit dat nog niet alle joden volledig geassimileerd waren. Dat zorgde er in hun ogen voor dat er altijd een groep joden aanwezig bleef op wie de antisemitische vooroordelen te makkelijk geprojecteerd konden worden. Daar zouden zij dan weer indirect verantwoordelijk voor kunnen worden gehouden, wat onder andere een belasting voor hun verdere carrière kon betekenen. Volkov citeert in zijn essay een rij namen van de historicus Hans Dieter Hellige die aan bovenstaand profiel van de joodse 'zelfhater' voldeden. Daaronder waren ook Walther Rathenau en Jakob Wassermann, de twee hoofdpersonen in dit stuk. De vraag is of zij ook daadwerkelijk aan het profiel van de joodse 'zelfhater' voldeden of dat hun zoektocht naar de Duits-joodse synthese en de worstelingen met hun dubbele identiteit meer ambivalent was. Het antwoord daarop zal in de loop van deze scriptie duidelijker naar voren komen.²⁰

Een duidelijk zichtbare groep 'niet-geassimileerden', waar de joodse 'zelfhater' en de liberale joden die streefden naar assimilatie, regelmatig aanstoot aan namen waren de zogenaamde 'Ostjuden'. De term 'Ostjuden' wordt in de literatuur veelal onverschillig gebruikt, voor alle joodse immigranten uit Oost-Europa in Duitsland, maar het is vooral een vrij negatieve term waar een té stereotype beeld aan kleeft. In het boek van Trude Maurer over de 'Ostjuden' citeert zij een definitie van Izra Mendelssohn die deze joden uit Midden- en Oost-Europa typeert als joden met een relatief zwak acculturatie- en assimilatievermogen, die veelal in het Jiddisch communiceren, met behoud van hun religieuze orthodoxie en zich over het algemeen bevonden in de lagere middenklasse en de onderklasse van de samenleving.²¹ De historicus Steven Aschheim stelt dat de breuk tussen de zogenaamde Ost- en Westjuden is ontstaan na de emancipatie van de joden in West-Europa

---

¹⁸ Shulamit Volkov, 'Selbstgefälligkeit und Selbsthaß: Die deutschen Juden zu Beginn des 20. Jahrhundert', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 37 (December 1986) 1-13; 3-4

¹⁹ Shulamit Volkov, 'Selbstgefälligkeit und Selbsthaß: Die deutschen Juden zu Beginn des 20. Jahrhundert', 1-2

²⁰ Shulamit Volkov, 'Selbstgefälligkeit', 7

²¹ Trude Maurer, *Ostjuden in Deutschland 1918-1933* (Hamburg 1986) 13

(inclusief Duitsland) en ze daarna al vrij snel het Jiddisch achter zich lieten, omdat het een kenmerk was van het pre-emancipatoire tijdperk voor de joden, evenals de religieuze orthodoxie en de joods-kenmerkende kleding zoals de kaftan en de bijbehorende pijpenkrullen. Men wilde op die manier laten zien dat men de emancipatie waard was geweest en dat ze het gat, dat nu nog vooral op sociaal-cultureel gebied bestond, ook wilden overbruggen en daarvoor hun joodse gebruiken grotendeels los wilden laten.²²

De term 'Ostjuden' werd veelal gebruikt door andere groepen joden en niet-joden die deze groep à la Mendelssohn stereotypeerden en wegzetten als 'Unerwunschten', maar zeker niet door de 'Ostjuden' zelf. Volgens Nachum Gidal waren de Oost-joden, die rond de eeuwwisseling naar Duitsland kwamen, vooral op zoek naar werk en vrijheid, wat volgens hem gepaard ging met een buitengewone intellectuele honger van de nieuw-aangekomenen. Deze honger werd in Duitsland echter met veel scepsis bekeken. De 'Ostjuden' richtten zich al gauw op de vrije en academische beroepen. De bekendste Oost-joden uit dit tijdperk die naar Duitsland kwamen, waren de rabbijn en koopman Martin Buber, de eerste president van Israël Chaim Weizmann en de bekende uitgever Samuel Fischer. Gidal bestempelt de liberale joden als arrogante 'oud-ingezetenen' die de Oost-joden geen kiesrecht verleenden binnen de joodse gemeenten en bovendien zou de C.V. de buitenlandse joden per definitie uitsluiten van lidmaatschap. Voor de volledigheid moet gezegd, dat er in 1910 in Duitsland ongeveer 80.000 'Ostjuden' waren op een totaal van ongeveer 600.000 joden, wat neerkwam op ongeveer 1% van de totale bevolking.²³ Wat uit bovenstaande uiteenzetting van de verschillende benaderingen van de term 'Ostjuden' duidelijk moet worden, is dat met het gebruik van deze term voorzichtig moet worden omgesprongen. Daarbij moet in het achterhoofd gehouden worden dat deze groep in werkelijkheid wellicht niet zo'n eenduidig negatief stereotype beeld belichaamde, zoals onder andere Izra Mendelssohn en veel liberale joden in Duitsland hen typeerden.²⁴

Wat uit bovenstaande alinea's vooral naar voren komt, is dat de joodse gemeenschap in Duitsland geen homogeen geheel was na de emancipatie van 1871 en dat er verschillende groepen waren met verschillende visies op het bewerkstelligen van de Duits-joodse synthese of het geheel terzijde schuiven ervan, zoals in de inleiding ook al even is aangestipt. Die verschillen kwamen ook naar voren met betrekking tot twee afgeleide vraagstukken van de Duits-joodse synthese, namelijk de omgang met het moderne antisemitisme en de omgang met de joodse 'roots'. De vraag in deze is hoe de verschillende groepen en hun visies zich tot elkaar bleven verhouden in de roerige periodes

---

²² Steven Aschheim, *Brothers and Strangers; The East European Jew in German and German Jewish consciousness, 1800-1923* (Wisconsin 1982) 5-11

²³ Nachum T. Gidal, *De joden in Duitsland van de Romeinse tijd tot de Weimar Republiek* (Keulen 1998) 298-301

²⁴ Overigens moet gezegd dat over de wetenschappelijkheid van Gidals bevindingen wel wat valt aan te merken, aangezien hij geen gebruik maakt van welke vorm van annotatie dan ook.

die nog zouden volgen. Betekende het juist dat er in dergelijke tijden een toenemende polarisatie of een toenemende solidariteit ontstond tussen deze verschillende joodse groepen, op het moment dat hun positie in de Duitse samenleving meer onder druk kwam te staan? Het bleek in ieder geval voor het joodse collectief als wel voor het individu allesbehalve een makkelijke en eenduidige zoektocht te worden.

De vele gezichten van Walther Rathenau

Walther Rathenau werd op 29 september 1867 geboren als eerste kind in het huwelijk van Emil Rathenau en Mathilde Nachmann. Hij was de oudste in een gezin met drie kinderen en groeide op in Berlijn. Later kreeg hij nog een broertje Erich (26 aug. 1871) en een zusje Edith (18 jan. 1883). Na zijn jongste jaren begon hij in 1885 de studies natuurkunde, scheikunde en filosofie aan de Universiteit van Berlijn, om een jaar later zijn studies voort te zetten aan de Kaiser-Wilhelms-Universiteit in Straatsburg. Zijn studiekeuze leek vooral ingegeven te zijn door de invloed van zijn vader. Het waren namelijk vooral studies in de richting van datgene waar zijn vader zich mee bezighield en waarmee zijn vader ook een succesvol ondernemer zou worden. Een succesvol ondernemer werd zijn vader overigens pas vanaf het moment dat hij in 1887 zijn *Edison-Gesellschaft* omdoopte tot de *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft* (AEG) en het bedrijf na een stoeve start uitgroeide tot een bedrijf van wereldfaam.²⁵ Walther Rathenau leek in zijn jonge jaren vooral te kiezen voor datgene waarvan hij dacht dat het zijn vaders goedkeuring kon wegdragen, iets wat hem overigens niet altijd zou lukken. Zijn goede vriend en theaterrecensent Alfred Kerr onderkende het feit dat Rathenau vaak zocht naar zijn vaders goedkeuring en duidde deze vader-zoon-relatie als volgt: 'Walther hat einen Teil seines Lebens dem schwer erreichbaren Ziel gewidmet, die Achtung dieses Mannes zu erobern... vielmehr seine Mißachtung zu verringern.'²⁶ Het leverde al met al een vrij moeizame relatie tussen de twee op, met name tot aan de dood van zijn broertje Erich in 1903. Waarschijnlijk is dat de reden geweest dat Rathenau tot die tijd in zijn leven vooral de aandacht, steun en liefde van zijn moeder opzocht.

Rathenaus studietijd in Straatsburg was er één die gekenmerkt werd door gevoelens van eenzaamheid en heimwee. In deze periode liet hij zich in zijn brieven ook voor het eerst indirect uit over zijn joodse identiteit. Zijn uitspraken gingen in dit geval over andere joden uit zijn directe studieomgeving. De mening die hij over deze mensen had was vrij negatief. Zo was hij bijvoorbeeld verontwaardigd over het grote aantal joden op zijn faculteit, noemde hij de joodse assistenten van zijn favoriete professor Kundt arrogant en stond hij duidelijk afkerig tegenover joden in zijn omgeving

---

²⁵ In 1881 had Emil Rathenau de Europese rechten op het patent van Thomas Alva Edisons elektrische gloeilamp gekocht. Zie: Shulamit Volkov, *Walther Rathenau; Weimar's fallen statesman* (Yale 2012) 9

²⁶ Alfred Kerr, *Walther Rathenau: Erinnerungen eines Freundes* (Amsterdam 1935) 157-158

die zich lieten dopen om hun carrièremogelijkheden te vergroten.²⁷ In 1889 promoveerde Rathenau aan de Universiteit van Berlijn met een dissertatie over 'De Absorptie van Licht in Metalen'. Vervolgens ging hij naar de Technische Hogeschool van München waar hij machinebouw en scheikunde studeerde tot juli 1890. Vanaf oktober 1890 tot september 1891 zat Walther als soldaat in militaire dienst bij het 'Garde-Kürassier-Regiment' te Berlijn. Aanvankelijk had hij zich aangemeld voor de positie van reserveofficier, niet in de laatste plaats vanwege de status en privileges die bij deze positie hoorden. Hij werd echter niet tot deze bevoorrechte positie toegelaten vanwege zijn joodse achtergrond en dat gold, zoals al eerder gezegd, voor eigenlijk alle joden in het leger.²⁸ In een brief aan zijn moeder liet hij zijn teleurstelling hierover blijken, dat hij vanwege zijn joodse achtergrond niet gepromoveerd werd. Uit deze brief kwam ook naar voren dat hij zich in deze identificeerde met andere joden, die op dezelfde manier onrechtvaardig behandeld waren. Dit stond in schril contrast met eerdere geluiden uit zijn Straatsburg-periode, waarin hij zichzelf juist niet wilde identificeren met de joden in zijn omgeving. Hij presenteerde zichzelf ineens als onderdeel van het 'auserwählten Volk', die in dit geval zonder uitzondering werden gediscrimineerd.²⁹

In compleet tegenovergestelde bewoordingen liet Rathenau zich echter uit, over de positie van de joden in het algemeen en de nog niet bewerkstelligde Duits-joodse synthese, in een artikel genaamd 'Höre Israel!' (1897). Dit artikel werd gepubliceerd in het chauvinistische tijdschrift *Die Zukunft* van Maximilian Harden, wiens echte naam overigens Felix Ernst Witkowski was en net als Rathenau uit een joods gezin kwam. Hij nam de naam Maximilian Harden aan en bekeerde zich tot het protestantisme om zijn dictatoriale vader te ontlopen. Vanaf 1897 zou Harden jarenlang één van de beste vrienden van Rathenau zijn.³⁰ Onder het pseudoniem W. Hartenau viel hij in het essay 'Höre Israel!' de joodse gemeenschap in Duitsland aan op het feit dat ze nog niet voldoende geassimileerd waren in de Duitse samenleving en daarmee de Duits-joodse synthese nog niet in zijn geheel hadden bewerkstelligd. Hij verweet ze dat ze het vertrouwen van het Duitse 'Volk' nog niet gewonnen hadden en dat ze dat niet alleen gedaan konden krijgen door 'slechts' hun burgerplichten te vervullen. Rathenau noemde hen een 'Aziatische horde', leden van een 'onzichtbaar getto' in de samenleving welke zij zelf vrijwillig in stand hielden. Daarmee bleven zij een vreemd organisme binnen het Duitse 'Volkskörper'. Ook benadrukte hij opnieuw dat de doop geen goede stap in de richting van volledige assimilatie zou zijn. Het zou volgens hem alleen maar leiden tot een nieuwe vorm van antisemitisme tegen gedoopte joden. De doop was een te oppervlakkig maskeringsmiddel,

---

²⁷ Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband I: 1871-1913* (Düsseldorf 2006) Brief 89 (5-7-1886) 197-198; Brief 104 (23-1-1887) 215-218; Brief 116 (5-6-1887) 237-240

²⁸ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau; Weimar's fallen statesman*, 22-23

²⁹ Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband I: 1871-1913*, Brief 206 (7-8-1891) 365

³⁰ Walther Rathenau Gesamtausgabe VI, *Walther Rathenau - Maximilian Harden, Briefwechsel 1897-1920* (München 1983) 42-43

assimilatie moest meer zijn dan een façade, het moest een innerlijke metamorfose zijn die de volledige assimilatie moest bewerkstelligen. Men moest geen imitatie-Germaan worden, maar een jood die lichamelijk en geestelijk volledig de 'Kultur' van zijn omgeving had aangenomen. Ondanks dat hij onder een pseudoniem zijn kritiek spuide, openbaarde hij wel meteen dat hijzelf ook een jood was: 'Von vornherein will ich bekennen daß ich Jude bin. Bedarf es eine Rechtfertigung, wenn ich in anderem Sinne schreibe als dem der Judenverteidigung?'³¹

Hij leek zich daarmee bewust van het feit dat er een zekere ongemakkelijkheid school tussen het zijn van een jood in Duitsland en een jood die zware kritiek uitte op leden van zijn eigen gemeenschap. Hij probeerde op dat vlak meteen open kaart te spelen. Met deze openingszin hoopte hij wellicht ook dat als hij zich meteen als één van hen openbaarde, ze zijn kritiek meer ter harte zouden nemen. In ieder geval meer dan als deze van een notoire antisemiet was gekomen. Bovendien rijst de vraag of zijn kritiek voor alle Duitse joden gold. Wellicht was de term Aziatische horde vooral bestemd voor de joden uit Oost-Europa, hetgeen zo is geïnterpreteerd door de historici J. van Beek en Ernst Schulin.³² Zij lijken zich vooral te beroepen op de verwijzing van Rathenau naar de Tiergartenstraße, waar een groep 'Ostjuden' leefde die exemplarisch zou zijn geweest voor de groep joden die vrijwillig het 'onzichtbare getto' in stand hielden.³³ De historicus Shulamit Volkov stelt daarentegen dat Rathenau in dit essay vooral ageerde tegen die joden die het meest verschilden in levensstijl ten opzichte van hem, wat dus niet per se alleen betrekking hoeft te hebben gehad op de 'Ostjuden'.³⁴

Wat in ieder geval duidelijk is geworden, was het feit dat 'Höre Israel!' een venijnige aanval betekende op zijn eigen volk, of zijn kritiek nu alleen voor de 'Ostjuden' of voor alle Duitse joden was bestemd. Met de regelmatig antisemitische termen waarin hij zijn kritiek uitte, wordt dit essay door vele historici vooral afgedaan als een typisch voorbeeld van de 'joodse zelfhaat' die zo in opkomst was in deze periode. Die conclusie lijkt echter niet volledig. Men kan moeilijk om het gegeven heen dat Rathenaus terminologie regelmatig antisemitisch was, waaruit geconcludeerd kan worden dat dit essay ook elementen van 'joodse zelfhaat' bevatte, maar dat is zeker niet alles. Dit essay bracht namelijk meer naar voren, zoals Rathenaus geloof dat de Duits-joodse synthese nog steeds een bereikbaar ideaal was als de joden maar genoeg hun best deden. Daarnaast bracht het ook iets van de joodse trots naar voren die Rathenau ergens diep van binnen voelde, wat onder andere tot uitdrukking kwam in het feit dat hij de doop als een oneervol en niet voldoende middel beschouwde

---

³¹ Walther Rathenau, *Höre Israel!*, in: Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern, URL: <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=717> (3-9-2012)

³² J. van Beek, *Walther Rathenau; De missie van een onbegrepen Duits-joodse Europeaan* (Kampen 2003) 75 ; Ernst Schulin, *Walther Rathenau; Repräsentant, Kritiker und Opfer seiner Zeit* (Göttingen 1979) 39

³³ De Tiergartenstraße bevindt zich in het stadsdeel Tiergarten, dat grenst aan het stadsdeel Berlijn-Mitte met daarin het Scheunenviertel, waarvan bekend is dat er veel 'Ostjuden' leefden.

³⁴ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 47

om te assimileren. Ook het meteen op tafel gooien van het feit dat hijzelf joods was, kan wellicht als een aanwijzing van dit stukje 'Trotzjudentum' beschouwd worden.³⁵ Tevens liet het grote contrast tussen de toon die hij aansloeg tegen de joden in 'Höre Israel!' en zijn eerdere boodschap uit zijn dienstitijd, toen hij zich profileerde als onderdeel van het 'auserwählten' volk, duidelijk zien hoe Rathenau al volop worstelde met zijn Duits-joodse identiteit in deze periode.

Rathenau was zich zeker bewust van het feit dat 'Höre Israel!' op felle kritiek zou kunnen rekenen. Hij wilde echter niet dat dit zijn werkrelaties zou beïnvloeden, welke de belangrijkste reden was om onder een pseudoniem zijn stukken te publiceren.³⁶ De persoonlijke kritiek op zijn eerste essay kwam dan ook veel later, bijvoorbeeld van Theodor Herzl, aan wie hij pas zijn ware gedaante bekend maakte in 1901.³⁷ Herzls kritiek was niet mals. Hij had zich met name geërgerd aan het feit dat Rathenau zo makkelijk was meegegaan in de stereotype verwijten die niet-joden aan joden maakten, over bijvoorbeeld de fysieke bouw van de joden. Overigens was hij in de rechtstreekse conversatie met Rathenau wat meer gematigd in zijn kritiek dan in zijn conversatie met Maximilian Harden, tegenover wie hij zijn kritiek al in 1897 spuide, nog voordat hij wist wie de schrijver van het stuk was.³⁸

Bij dit alles moet ook gezegd worden dat Walther Rathenau in 1911 officieel verklaarde afstand te doen van de wijze waarop hij de joden in 'Höre Israel!' had toegesproken. Hij besepte ondertussen beter dat hijzelf ook joods was, met alle voor- en nadelen die daarbij hoorden, en dat het iets was wat altijd bij hem zou blijven horen. Dat was één van de redenen dat hij in 1911 officieel afstand deed van de beledigende toon van zijn eerdere toespraak en de daarbij gebruikte terminologie.³⁹ Een andere reden die hij zelf aangaf, was dat zijn zwaarmoedige gemoedstoestand hem er in die periode toe had gedreven om een dergelijke toon aan te slaan tegen de joodse gemeenschap.⁴⁰ 'Höre Israel!' was dus ook op zichzelf typerend voor de manier waarop de jonge Walther Rathenau worstelde met zijn eigen Duitse-joodse identiteit. Het was typerend voor de ambivalentie die deze persoon tekende. Enerzijds bevatte het een toon die vooral neigde naar 'joodse zelfhaat', maar anderzijds ook geluiden van joods zelfrespect door zijn anti-doopstandpunt, zijn openheid over zijn eigen joodse identiteit en de afstand die hij later nam van de toon van zijn artikel. Bij die ambivalentie hoorde wellicht ook zijn omgang met Theodor Herzl. De manier waarop beiden elkaar in hun brieven op zeer vriendschappelijke toon toespraken is enigszins opmerkelijk als

---

³⁵ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 49-50

³⁶ WRG V-I, Brief 421 (31-7-1901) 632

³⁷ WRG V-I, Brief 423 (4/6 -8-1901) 634

³⁸ WRG V-I, Brief 424 (7-8-1901) 635, zie ook noot 4; Brief 433 (14-12-1902) 643, zie ook noot 3

³⁹ Shulamit Volkov, 'Selbstgefälligkeit', 5

⁴⁰ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude* (München 2005) 111

je bedenkt, dat ze in hun principes ten aanzien van de Duits-joodse synthese lijnrecht tegenover elkaar stonden.⁴¹

De variatie aan sociale contacten die Rathenau al op jonge leeftijd had opgebouwd, naast Herzl, was zeer opvallend te noemen. Die variatie aan contacten leek vooral een weerspiegeling te zijn van Rathenaus worsteling met de vragen wie hij was en wie hij wilde zijn, waarbij zijn dubbele identiteit een extra complicerende factor was. Overigens kwam zijn grote variatie aan contacten ook voort uit het feit, dat hij zich vaak eenzaam voelde en om die reden met zoveel mogelijk mensen contact wilde houden. Een aardig voorbeeld van zijn curieuze variatie aan contacten, was dat hij op zowel goede voet stond met de bekende joodse schrijver en pacifist Stefan Zweig als wel met de 'völkische' schrijver Wilhelm Schwaner, welke in alles de tegenpool was van Zweig. Historici als Shulamit Volkov en Wolfgang Brenner gaan er zelfs vanuit dat Rathenau en Schwaner, niet alleen op goede voet met elkaar stonden, maar ook een liefdesrelatie met elkaar hadden.⁴² Deze 'völkische' man met wie hij een relatie zou hebben gehad, was onder andere hoofdredacteur van het antisemitische tijdschrift *Der Volkserzieher* en heruitgever van de *Germanenbibel*.⁴³ Ze ontmoetten elkaar toen Schwaner in een brief de hand reikte aan Rathenau op het moment dat hij naar aanleiding van Rathenaus boek *Zur Kritik der Zeit*, waarover later meer, tot het inzicht kwam dat ze op één lijn zaten, daar waar het ging om de behoefte van beiden een betere mens te creëren door middel van de ideeën die ze uitdroegen in hun geschriften. Rathenau was degene die deze handreiking aannam en zich allesbehalve beledigd voelde door het feit dat Schwaner hem eerder indirect had geschoffeerd in zijn tijdschrift. Sterker nog, hij kon de oprechtheid van deze 'völkische' figuur juist zeer waarderen en deelde wellicht ook bepaalde ideeën met deze man: 'Um so freudiger ergreife ich Ihre Hand und fühle mich einig mit Ihnen in guter und zuversichtlicher Gesinnung.'⁴⁴

Daartegenover stond de vriendschap met Stefan Zweig, die hem op belangrijke wijze had gesteund in zijn ideeën, om naast zijn carrière als industrieel ondernemer, ook een poging te doen om zijn literaire talenten te ontplooiën. De joodse Zweig was de man die zich zou ontpoppen als pacifist tijdens WO I, degene die als één van de weinige intellectuelen neutraal bleef tijdens de oorlog en die streed tegen de verdeeldheid tussen intellectuelen uit alle landen, welke ontstond door de aanwakking van nationalistische gevoelens rond de oorlog. Daarmee was hij dus in niets hetzelfde als de 'völkische' en antisemitische Schwaner. Zweig en Rathenau bewonderden elkaars talenten en deelden wellicht ook een deel van elkaars ideeën. Zweig was vooral een enorm

---

⁴¹ Over de briefwisselingen met Theodor Herzl, zie o.a.: WRG V-I, Brief 421 (31-7-1901) 632; Brief 422 (3-8-1901) 633; Brief 423 (4/6-8-1901) 634

⁴² Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 129; Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude*, 337-338

⁴³ Im deutschen Reich, *Der antisemitische "Volkserzieher" von Wilhelm Schwaner*, Heft 9 (September 1914)

⁴⁴ WRG V-I, Brief 1090 (3-12-1913) 1235; Brief 1091 (4-12-1913) 1236

bewonderaar van Rathenaus veelzijdige bezigheden, zijn talenknobbel en zijn geleerdheid. Desondanks onderkende hij toen ook al, net als vele historici later, Rathenaus onrustige karakter en de innerlijke conflicten die zijn natuur typeerden: ‘... selten habe ich die Tragik des jüdischen Menschen stärker gefühlt als in seiner Erscheinung, die bei aller sichtlicher Überlegenheit voll einer tiefen Unruhe und Ungewißheit war.’⁴⁵ Het feit dat Rathenau met beiden op goede voet stond typeerde als geen ander de vele gezichten die deze man aan de buitenwereld toonde en de innerlijke conflicten die aan deze vele gezichten ten grondslag lagen.

Rathenau had zich al aan de wereld getoond in zijn hoedanigheden als industrieel ondernemer, filosoof en schrijver, op het moment dat hij ook voor het eerst met de politiek in aanraking kwam. Zijn eerste betrokkenheid bij de politiek vond plaats toen hij in 1907 en 1908 onofficieel mee mocht met de secretaris van koloniale zaken Bernhard Dernburg op zijn reizen naar Oost- en Zuidwest- Afrika. Rathenau mocht mee op deze reizen in zijn hoedanigheid als industrieel ondernemer. Hij mocht meedenken en meepraten over de manier waarop Duitsland deze gebieden economisch gezien zo goed mogelijk kon exploiteren. Bij de tweede reis zou men ook kijken of Duitsland met betrekking tot deze zaken nog wat kon leren van de koloniale politiek van de Engelsen. Hij zou buiten de politieke vraagstukken in dit gebied gehouden worden, alhoewel deze zelden los te koppelen waren van de economische vraagstukken. Hij ging mee uit persoonlijke interesse en mocht mee omdat hij de reis uit eigen zak betaalde. Naar aanleiding van beide reizen stelde Rathenau een rapport op met op- en aanmerkingen op het bestaande koloniale en economische beleid en tips om deze situatie te verbeteren.

Rathenau was vrij kritisch over de bestaande situatie in beide gebieden. Daarom pleitte hij in zijn rapporten ook voor de bouw van een betere infrastructuur, door middel van een uitgebreid spoorwegnetwerk. In economisch opzicht moest men zich meer gaan richten op het verbeteren van de lokale landbouw. De koloniale verhoudingen tussen de Europeanen en de zwarte Afrikanen moesten veranderen, waarbij die laatste niet zomaar aan de brute grillen van de Europeanen overgeleverd mochten zijn. De Europeaan moest zijn civilisatiemissie anders invullen, hij zag te weinig sporen van ware civilisatie terug op het Afrikaanse continent, in tegenstelling tot wat men aan civilisatie in Noord- en Zuid-Amerika terug kon vinden na de koloniale periode. Men had de verantwoordelijkheid om de Duitse ‘Kulturschatze’ en alle andere mooie eigenschappen die de Duitser in zich had, over te brengen op de inheemse bevolking, zoals de Engelsen dat hadden gedaan in Noord-Amerika. Aan deze vorm van kolonisatie dankten de Engelsen hun imago van superioriteit volgens Rathenau en Duitsland moest datzelfde doen in Zuidwest-Afrika, maar dan wel op eigen

---

⁴⁵ Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern; Erinnerungen eines Europäers* (Hamburg 1982) 213

wijze.⁴⁶ Rathenau was weliswaar een voorstander van het bezit van koloniën vanuit economische motieven, al was het alleen maar vanwege de grondstoffen, maar wilde vooral de verantwoordelijkheid nemen voor 'the white man's burden' om ware civilisatie naar deze mensen te brengen en dan vooral Duitse civilisatie. Al met al waren Rathenaus verslagen gericht op het veranderen van de gehele koloniale politiek, niet alleen van de economie. Met deze koloniale reizen was de eerste belangrijke connectie gelegd tussen zijn interesses in de economie en de politiek, welke nog een belangrijk deel van zijn verdere carrière zou bepalen.

Tot nu toe zijn al een groot deel van de ambivalenties en veelzijdigheden van Walther Rathenau in zijn werkzame leven voorbijgekomen, maar ook zijn privé-leven kan nauwelijks als doorsnee worden beschouwd. Ten eerste wordt hij door vele historici beschouwd als een man met een homoseksuele geaardheid, waarvan zijn vermeende relatie met Wilhelm Schwaner het meest overtuigende bewijs is. Een ander argument vóór deze stelling, is het feit dat hij zijn leven lang ongehuwd is gebleven en dat de enige serieuze relatie met een vrouw een langeafstandsrelatie met Lili Deutsch was. Zij was de dochter van Felix Deutsch, de man die de leiding van de AEG overnam op het moment dat Walthers vader met pensioen ging. 'Walther war nicht frauenfeindlich; eher frauenskeptisch', zei Alfred Kerr over de relatie van zijn vriend met vrouwen.⁴⁷ Naast zijn moeizame relatie met vrouwen, behalve met zijn moeder, en zijn vermeende homoseksualiteit was er ook nog de dood van zijn broertje Erich in 1903, welke Rathenau tekende. Erich Rathenau overleed op 31-jarige leeftijd aan hartfalen op het moment dat hij samen met hun vader een reis maakte door Egypte. Erichs gezondheid was altijd al zwak geweest, maar de impact van zijn verlies voor de familie werd er niet minder groot door. Emil Rathenau stortte mentaal in elkaar na het verlies van zijn lievelingszoon en ook Walther werd er diep door geraakt. Het gevolg was dat Rathenau wel dichter naar zijn enige overgebleven zoon trok na de dood van Erich. Walther werd zijn steun en toeverlaat, evenals voor zijn moeder.⁴⁸ Dit alles bij elkaar vormde Rathenaus niet-alledaagse privéleven, welke zijn persoon heeft gevormd en één van de vele kanten van zijn veelzijdige leven betrof.

Nadat Rathenau in 1897 zijn controversiële stuk 'Höre Israel!' had gepubliceerd, kwam hij in 1911 pas opnieuw met een stuk over de positie van de joden in de Duitse samenleving naar buiten. Dit stuk was getiteld 'Staat und Judentum' en maakte deel uit van zijn belangrijke geschrift, *Zur Kritik der Zeit*. In 'Staat und Judentum' herhaalde hij delen uit de boodschap die hij ook in 'Höre Israel!' verkondigde, zoals de oproep aan de joden om te assimileren en het feit dat hij principieel tegen de doop was als middel om volledig te assimileren. Hij geloofde ook dat de volledige emancipatie, met betrekking tot de sectoren waarvan men nog steeds werd uitgesloten, op korte termijn voltooid zou

---

⁴⁶ Walther Rathenau, *Industrialist, banker, intellectual, and politician: Notes and diaries 1907-1922* (Oxford 1985) 29, 56-57, 89, 92

⁴⁷ Alfred Kerr, *Walther Rathenau: Erinnerungen eines Freundes*, 63

⁴⁸ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 149-154

worden: 'Noch ehe ein Jahrzent vergeht, wird der letzte Schritt zur Emanzipation der Juden geschehen sein.'⁴⁹ Daartegenover stond dat hij in dit essay meer compassie toonde met de soms lastige situatie waarin zijn volk verkeerde, in tegenstelling tot zijn eerste essay waarin hij ze nog afschilderde als een 'Aziatische horde' en leden van een 'onzichtbaar getto'. Zoals eerder aangegeven had hij in 1911 ook al afstand gedaan van die schofferende toon uit 'Höre Israel!'. Rathenau was zich nu ook openlijk bewust van de onrechtvaardigheid, die zijn volk soms ondervond met betrekking tot bijvoorbeeld de Pruisische jodenpolitiek: 'In diesem Zusammenhange darf und muß es ausgesprochen werden: die der Preußische zugrunde liegenden Vorstellungen sind rückständig, falsch, unzweckmäßig und unmoralisch.'⁵⁰ Dat wilde echter nog niet zeggen dat hij geen heil meer zag in pogingen om de volledige emancipatie en acceptatie van de Duitse joden door eigen inzet te bewerkstelligen: 'Es liegt nahe, den Juden anzuraten, durch eine energische Selbsterziehung, die schon seit einem Jahrhundert geübt wird, alle korrigiblen Seltsamkeiten zu beseitigen.'⁵¹ De toon in dit essay was dus wel significant anders dan in 'Höre Israel!'. Zij was een stuk vriendelijker en meer begripvol voor de lastige situatie van de joden. Op momenten toonde Rathenau overigens niet alleen vergaande compassie met hen, hij twijfelde ook voor het eerst openlijk over de voltooiing van de Duits-joodse synthese: 'In den Jugendjahren eines deutschen Juden gibt es einen schmerzlichen Augenblick, an den er sich zeitlebens erinnert: wenn ihm zum ersten Male voll bewußt wird, daß er als Bürger zweiter Klasse in die Welt getreten ist und daß keine Tüchtigkeit und kein Verdienst ihn aus dieser Lage befreien kann.'⁵² Daarmee was ook 'Staat und Judentum' een voorbeeld van zijn ambivalente houding ten aanzien van de positie van de joden in de Duitse samenleving en de innerlijke worstelingen die deze houding veroorzaakten. Toch leek zijn houding vooral te neigen naar de behoefte om volledig in de Duitse samenleving te assimileren, al was zijn geloof dat dit de joden ooit zou gaan lukken, niet altijd meer even onwankelbaar.

Vlak voor de oorlog voegde Rathenau nog een laatste interessante bezigheid aan zijn toch al veelzijdige bestaan toe, een activiteit die zijn leven alleen maar meer ambivalent maakte. Deze interessante bezigheid was zijn nauwe betrokkenheid bij een internationale intellectuele kring genaamd de 'Forte-Kreis'. De belangrijkste initiatiefnemer van deze kring was de Nederlandse schrijver Frederik van Eeden, maar zij had ook andere bekende leden zoals Martin Buber. Volgens Van Eedens biograaf Jan Fontijn waren Van Eeden en Rathenau qua persoonlijkheid vergelijkbaar, beiden personen vol tweespalt. Vanuit dat oogpunt was het dan ook niet verwonderlijk dat ze het

---

⁴⁹ Walther Rathenau, 'Staat und Judentum', *Zur Kritik der Zeit (Anhang)* (Berlijn 1922) 219-244; 226, URL: <<http://archive.org/stream/zurkritikderzeit00rathuoft#page/n7/mode/2up>> (5-9-2012)

⁵⁰ Walther Rathenau, 'Staat und Judentum', 224

⁵¹ Walther Rathenau, 'Staat und Judentum', 220

⁵² Walther Rathenau, 'Staat und Judentum', 223

goed met elkaar konden vinden en samen in dezelfde intellectuele kring vertoefden.⁵³ De 'Forte-Kreis' was een kring met een spiritueel-utopische visie, die erop gericht was om de mens naar het goede te leiden. Dat moest gebeuren doordat zij zich als groep intellectueel hadden weten los te maken van de technisch-materialistische waan van de dag, waaraan de moderne mens zat vastgeketend. De 'Forte-Kreis beschouwde zichzelf als een club van vrije 'koninklijke' geesten, die de rest van de mensen naar een zelfde transcendente staat van geest moest leiden, omdat dat de weg naar het goede zou zijn. De groep viel echter uit elkaar aan de vooravond van WO I, doordat men lijnrecht tegenover elkaar stond ten aanzien van het gedrag van Duitsland in de internationale politiek. Zo was er volgens Van Eeden aan de vooravond van WO I in Duitsland bijvoorbeeld sprake van een massapsychose, iets wat Buber overigens stellig ontkende. Overigens zou Van Eeden ook Rathenau beschuldigen van het feit dat hij bevangen was door deze massapsychose van het Duits patriottisme. Of dat ook zo was zullen we later zien. De vriendschap van de twee kwam door deze controverse rond de oorlog onder druk te staan, maar werd hierdoor zeker niet tenietgedaan.⁵⁴

Het uiteenvallen van de 'Forte-Kreis' door dergelijke perikelen was kenmerkend voor datgene wat in de meeste internationale intellectuele kringen gebeurde. Deze vielen uiteen onder druk van het aanwakkerende nationalisme, een fenomeen dat door slechts enkelen werd bestreden, zoals door Stefan Zweig maar ook door de bekende Franse schrijver Romain Rolland. Het ambivalente van Rathenaus besluit om zich met de 'Forte-Kreis' in te laten, was het feit dat hij als lid van de kring de mechanisering van de wereld en de ziel tegen wilde gaan. Dat was weliswaar een boodschap die ongeveer gelijk stond aan die van zijn boeken *Zur Kritik der Zeit* en *Zur Mechanik des Geistes*, maar in zijn beroepsmatigheid als industrieel ondernemer leek hij anderzijds het tegenovergestelde in stand te houden. Door middel van zijn studiekeuzes en later in zijn functies als bestuurslid van de AEG en van de *Berliner Handels-Gesellschaft* (BHG), vertegenwoordigde hij toch juist het tegenovergestelde van wat de 'Forte-Kreis' uit wilde dragen, namelijk de mechanisering van de wereld.⁵⁵ Dat maakte zijn aansluiting bij de 'Forte-Kreis' dan ook enigszins tegenstrijdig, alhoewel dergelijke ambivalenties zoals eerder gezegd Rathenau karakter tekenden.

Voordat WO I uitbrak had Walther Rathenau zich al ontwikkeld tot een zeer interessante figuur. Een man wiens veelzijdige bezigheden en ambivalente natuur tot bijna duizelingwekkende proporties waren doorgeschoten, met daarin een bijzondere rol weggelegd voor zijn Duits-joodse identiteitscomplex. Tot zijn veelzijdige bezigheden behoorden zijn werk als industrieel ondernemer, schrijver, filosoof en adviseur van het koloniale beleid. Zijn ambivalenties omvatten onder andere zijn wisselende houdingen tegenover de positie van de joden in de Duitse samenleving, zijn curieuze

---

⁵³ Jan Fontijn, *Trots verbrijzeld; Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam 1996) 289

⁵⁴ Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband II: 1914-1922* (Düsseldorf 2006) Brief 1243 (28-9-1914) 1374; Brief 1248 (8-10-1914) 1379

⁵⁵ J. Van Beek, *Walther Rathenau; De missie van een onbegrepen Duits-joodse Europeaan*, 31-33

variatie aan sociale contacten en de ambiguïteit tussen zijn filosofische beschouwingen en zijn dagelijkse werkzaamheden als industrieel. De vele gezichten die hij toonde ten aanzien van de Duits-joodse synthese voor de oorlog reikten van joodse 'zelfhaat' tot 'Trotzjudentum', maar neigden toch vooral naar de behoefte om als jood voor vol te worden aangezien en volledig te assimileren in de Duitse samenleving, al was zijn geloof dat dit ooit zou lukken niet altijd even rotsvast. De variatie aan sociale contacten die hij onderhield waren een weerspiegeling van zijn innerlijke worsteling met de vragen wie hij was en wie hij wilde zijn en reikte onder andere om die reden van de 'völkische' schrijver Wilhelm Schwaner tot aan de joodse pacifist Stefan Zweig. Binnen deze uitersten van zijn spectrum aan sociale contacten onderhield hij ook nog contacten met figuren als de schilder Edvard Munch, de rabbi Martin Buber, de zionist Theodor Herzl en prominente politici als Theobald von Bethmann Hollweg en Bernhard von Bülow. In zijn filosofische beschouwingen bestreed hij enerzijds de mechanisering van de wereld en de 'Geist', welke hij anderzijds als industrieel ondernemer juist belichaamde. Alsof dit alles nog niet genoeg was, had hij ook nog een privéleven dat allesbehalve doorsnee was. En dan te bedenken dat het meest prominente deel van het leven van deze man met zijn vele gezichten nog stond te beginnen.

Van zoekende jongen naar worstelend schrijver

Jakob Wassermann werd geboren op 10 maart 1873. Hij was het oudste kind in het gezin van Adolf Wassermann en Henriëtte Traub. Verder had hij nog twee broertjes, Albert en Hugo, en een zusje Jenny. Het tweede kind van het gezin, Albert, stierf echter al kort na zijn geboorte, waardoor Jakob nog één broertje en één zusje overhield. Vader Adolf verdiende de kost als koopman en was daarmee redelijk in staat zijn gezin te onderhouden. De jonge Jakob groeide op in het plaatsje Fürth, waar de grootste joodse gemeenschap van Zuid-Duitsland leefde. Het jodendom en de joodse tradities speelden echter maar een marginale rol in het leven van de familie Wassermann, die vergevorderd geassimileerd waren in de Duitse samenleving. Jakob ging dan ook, als onderdeel van dat geassimileerde joodse gezin, naar de Königliche Bayerische Realschule in Fürth in plaats van naar de Israelitische Realschule. Op negenjarige leeftijd vond een ingrijpende gebeurtenis plaats in het leven van de jonge Jakob. Zijn moeder Henriëtte kwam te overlijden na een verkeerd behandelde middenoorontsteking. Op latere leeftijd trachtte hij dit leed te verwerken door middel van het schrijven van de novelle *Schläfst du Mutter?* (1897). In zijn autobiografie schreef hij over zijn moeder: 'Meine Mutter starb, als ich neun Jahre alt war. Sie war eine Schönheit, von blondem Typus, sehr sanft, sehr schweigsam.'⁵⁶

---

⁵⁶ Jakob Wasserman, *Mein Weg als Deutscher und Jude* (Berlijn 1921) 11

Een volgende ingrijpende gebeurtenis was het feit dat zijn vader een jaar later al met een andere vrouw trouwde, die meteen bij hen in huis trok. Deze Flora Wannbacher bleek allesbehalve het beste voor te hebben met de kinderen van haar man. Zo verwaarloosde ze de kleine Jakob en sloeg ze hem regelmatig. De enige uitvlucht voor de jongen was die in een eigen fantasiewereld. In die wereld verzoon hij verhalen, die hij opschreef en aan zijn broertje Hugo voorlas voor het slapen gaan. Zo ontdekte hij min of meer zijn verhalende talent. Zijn stiefmoeder probeerde echter ook deze vreugdevolle ontsnappingsmomenten nog van Jakob af te pakken. Dit deed ze door de notities die hij maakte voor zijn verhalen te vernietigen, althans als ze deze kon vinden.⁵⁷ Ook moest de jonge Jakob na de dood van zijn moeder plots naar een joodse religieuze school, waar hij de kaddisj moest prevelen, onder het toezien van zijn religieuze joodse leraren. Hij had echter weinig op met deze mensen en hun gebruiken. Hij had er moeite mee om '(...) eine Pflicht zu üben, die aufgenötigt und befohlen war, deren Bedeutung ich nicht begriff oder begreifen möchte.'⁵⁸

Omdat de thuissituatie zeer slecht was, werd hij in 1889 op 16-jarige leeftijd naar zijn oom in Wenen gestuurd om daar te gaan wonen. Hier ging hij in de fabriek van zijn oom aan het werk. Op deze manier hoopten zijn oom en de rest van zijn familie dat hij de juiste normen en waarden meekreeg, zodat hij voor de rest van zijn leven op het juiste pad zou belanden. Na een tijdje werd echter ook daar de situatie onhoudbaar, omdat hij zijn werk niet naar behoren uitvoerde. Hij maakte er naar de zin van zijn oom een te lusteloze en onbetrouwbare indruk. Dat kwam mede doordat Jakob hele nachten besteedde aan zijn grootste passie, het schrijven van verhalen. Het waren niet de bezigheden waar zijn oom blij van werd, zeker niet omdat het ten koste ging van zijn werk in de fabriek. De optie dat in het schrijven van verhalen wellicht zijn toekomst en broodwinning lag, was een idee dat al helemaal uit den boze was en ook zeker geen realiteit zou worden zolang hij bij zijn oom verbleef. Na vele discussies over zijn ondankbaarheid, de daarop volgende beloftes van beterschap, enkele strafmaatregelen, lange preken, en de hoon van zijn oom, was het genoeg en vertrok hij zonder vooraankondiging in mei 1890 uit Wenen naar München, waar een jeugdvriend van hem woonde.⁵⁹

Eenmaal in München aangekomen stortte hij zich opnieuw op zijn schrijfwerk, maar de noodzaak om geld te verdienen en te overleven, was op dat moment meer dringend. Wassermann was platzak en moest noodgedwongen bedelen om te overleven. Uiteindelijk was hij toch genoodzaakt om weer naar zijn oom in Wenen terug te keren, al plaatste die hem bij enkelen van zijn medewerkers in huis. Zelf had hij namelijk niet meer de energie en hoop om de jonge Jakob op het rechte pad te krijgen. Vanuit hier werkte hij 10 maanden in een exportbedrijf, waarna hij op straat

---

⁵⁷ Thomas Kraft, *Jakob Wassermann* (München 2008) 14-16

⁵⁸ Jakob Wassermann, *Mein Weg als Deutscher und Jude*, 15

⁵⁹ Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 30-31

kwam te staan, omdat zijn baas pornografisch materiaal bij hem had gevonden en dat op het werk in zijn bezit had. Jakob wist daar echter niets van, maar was wel zijn baan kwijt. Het betekende de volgende ontgoocheling in zijn nog korte leven. Daarop besloot zijn familie dat hij eerst maar eens zijn verplichte militaire dienstjaar moest vervullen, om hem zo op het rechte pad te krijgen. Als hij dan nog niet bij zinnen was gekomen dan zouden ze hem aan zijn lot overlaten. In militaire dienst werd Wassermann, evenals Rathenau, voor het eerst echt geconfronteerd met antisemitische vooroordelen. Hij noemde deze vooroordelen in de lagere rangen van het leger een vorm van domme, starre, onwetende haat en de mensen die zich hiervan bedienden, waren naar zijn mening mensen die het woord antisemitisme waarschijnlijk niet eens kenden. Bovendien noemde hij het antisemitisme dat hij in het leger tegenkwam, onder de gewone manschappen, een typische Duitse haat, waarmee hij op dat moment impliciet afstand nam van zijn Duitse identiteit.⁶⁰

Op het moment dat zijn dienstplicht erop zat, in 1892, trok hij naar Neurenberg om daar aan de slag te gaan als correspondent voor een verzekeringsbedrijf. Dit baantje zorgde er in ieder geval voor dat hij financieel kon overleven. Voor de rest bracht hij zijn vrije tijd vooral door in het nachtleven, waar hij ook omgang had met dubieuze figuren. Daarnaast werkte hij nog steeds aan zijn literaire teksten, al wilde een beroepsmatige carrière in deze richting nog niet echt van de grond komen. Dat gebeurde namelijk pas vier jaar later toen hij weer naar München trok. Daar bracht hij in 1896 zijn eerste roman *Melusine* uit. Daarop volgde een jaar later zijn eerste boek welke ook te maken had met de joodse thematiek, namelijk *Der Juden von Zirndorf*.⁶¹

Met *Der Juden von Zirndorf* greep Wassermann naar eigen zeggen enerzijds terug op de oerbronnen, in mythes en legendes, van het joodse volk en anderzijds wilde hij de ontstaansgeschiedenis van dit volk in mythische zin gestalte geven.⁶² Het boek was verdeeld in twee delen. In het eerste deel is de hoofdpersoon de historische figuur Sabbatai Zwi, die in de 17^e eeuw opdook rond Fürth, waar hij gezien werd als de langverwachte messias van de joden. Uiteindelijk was men er zo van overtuigd dat dit hun messias was, dat ze de plek waar hij verscheen tot Zionsdorf omdoopten en er gingen wonen, totdat bleek dat deze figuur zich had laten bekeren tot de islam en hij een valse messias leek te zijn, waardoor de meeste mensen gedesillusioneerd terugkeerden naar hun oude plek. Uiteindelijk werd van Zionsdorf het dorp Zirndorf gemaakt en dat was precies de plek waar Wassermanns vader later opgroeide. In het tweede deel is de hoofdfiguur de messianistische Agathon Geyer. Deze figuur uit Zirndorf voerde in de 19^e eeuw een verbeterde strijd uit met de jodenhater Sürich Sperling. Agathon was de enige die deze man herkende als jodenhater en hij was ook de enige die daar iets aan wilde doen, waarop hij uiteindelijk besloot hem te vermoorden.

---

⁶⁰ Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 39

⁶¹ Thomas Kraft, *Wassermann*, 24, 27, 37

⁶² Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 72

Agathon Geyer werd door Wassermann gepresenteerd als de nieuwe uitverkorene voor de joden. Hij was de ware messias, in tegenstelling tot Sabbatai Zwi. Agathon was een gepredestineerd persoon zonder dogma's en fanatisme, een figuur die de mensen een nieuwe weg moest laten zien, de weg waarop medemenselijkheid en een groot hart de belangrijkste principes waren waarnaar geleefd diende te worden.⁶³ Hij droomde van een wereld zonder steden en religies. Hij zag zichzelf als 'Vater eines neuen, freien, gottlosen Geschlechts'.⁶⁴

Het boek *Der Juden von Zirndorf* werd wisselend ontvangen door critici, waarbij opviel dat het boek veelal als oriëntalistisch werd gelabeld, wat er vaak op neerkwam dat de inhoud van het verhaal en de vorm niet als kenmerkend voor de Duitse literatuur werden gezien. Stefan Zweig herkende in de kern van het boek 'die messianische Idee, in der jeder jüdische Idealismus am tiefsten wurzelt'.⁶⁵ Weer anderen meenden in het boek ideeën van joodse 'zelfhaat' te herkennen. Vooral leek hij met de figuur van Agathon het probleem van de Duits-joodse identiteitscrisis op te willen lossen, doordat hij Agathon een kind liet zijn van een joodse moeder en een christelijke vader, waarmee hij de Duitse en joodse identiteit met elkaar versmolt. Tevens zou de omgeving waarin het verhaal zich afspeelde een afspiegeling kunnen zijn van de ervaringen uit zijn jeugd, waarin hij zich voor het eerst bewust was geworden van de identiteitsworsteling die het leven van een Duitse jood met zich meebracht.⁶⁶

Der Juden von Zirndorf markeerde, volgens de literatuurcriticus Thomas Kraft, het begin van Wassermanns levenslange literaire uiteenzetting van het themacomplex over de verhoudingen tussen jodendom, maatschappij en antisemitisme. Tevens stond het boek voor zijn innerlijke worstelingen met de vragen wie hij was en wie hij wilde zijn, waarbij zijn dubbele identiteit, net als bij Rathenau, een extra complicerende factor was. De antwoorden op die vragen kon hij echter niet geven, hij kon er zelfs geen begin mee maken, hetgeen zijn innerlijke worstelingen duidelijk weerspiegelden: 'Es ist außerordentlich schwer, von der Natur dieses Kampfes einen klaren Begriff zu geben.'⁶⁷ Welke worstelingen het op dat moment dan ook precies met zich meebracht, *Der Juden von Zirndorf* zorgde er in ieder geval voor dat Wassermanns talent breed erkend werd. Hij werd namelijk binnengehaald door de uitgever Samuel Fischer bij de gerenommeerde *S. Fischer Verlag*, welke ook de uitgever was van Rathenaus werken. In mei 1898 keerde Wassermann München de rug toe om in Wenen als vaste theatercorrespondent van de *Frankfurter Zeitung* aan de slag te gaan. Wenen was op dat moment de culturele hoofdstad van Europa en de ideale plek om zijn artistieke talenten

---

⁶³ Thomas Kraft, *Wassermann*, 42-44

⁶⁴ Geciteerd in: Thomas Kraft, *Wassermann*, 44

⁶⁵ Geciteerd in: Rudolf Wolff, *Sammlung Profile Band 28; Jakob Wassermann - Werk und Wirkung* (Bonn 1987) 140

⁶⁶ Rudolf Wolff, *Sammlung Profile Band 28; Jakob Wassermann - Werk und Wirkung*, 138-140

⁶⁷ Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 74

verder te ontplooiën. Tevens was het de plaats waar de antisemitische burgemeester Karl Lüger op dat moment aan de macht was en de massa met zijn anti-joodse boodschap voor zich won. Volgens Kraft voelde Wassermann zich enigszins ongemakkelijk en schaamde hij zich voor zoveel herkenbare joodsheid in de stad. Die ongemakkelijkheid was iets wat deel uitmaakte van zijn innerlijke tweestrijd: Die tussen zijn gevoel om te strijden voor de maatschappelijke erkenning van de joden en zijn gevoel afstand te nemen van die groepen joden die duidelijk als zodanig herkenbaar waren, zoals de 'Ostjuden'.⁶⁸ In Wenen begaf hij zich vaak in de kringen van het Weense patriciaat en leed daar een leven zonder financiële zorgen. Deze stijl van leven en de kringen waarin hij zich begaf, stonden daarmee in schril contrast tot zijn eigen bescheiden afkomst. Toch voelde hij zich intellectueel en artistiek met zijn vrienden van het Weense patriciaat verbonden. Bovendien hadden zij de contacten om zijn boeken en essays te promoten, zoals in het prominente tijdschrift *Die Zeit*.⁶⁹

Het jaar 1901 was in Wassermanns privéleven een ingrijpend jaar. Het was het jaar waarin hij trouwde met Julie Speyer, met wie hij vier kinderen kreeg. Het was echter ook het jaar waarin zijn vader overleed nadat hij acht dagen daarvoor voor het eerst, na een jarenlange radiostilte tussen de twee, bij Jakob in Wenen op bezoek was geweest. Het was pas drie jaar later dat hij weer een stuk publiceerde waarin hij de problematiek van de joodse gemeenschap in Duitsland ter sprake bracht. In 'Das Los der Juden', dat in 1904 verscheen in *Die Neue Rundschau*, probeerde hij uiteen te zetten wat er volgens hem voor nodig was om de Duits-joodse synthese te voltooien. Het antagonisme dat er tussen de twee componenten bestond, berustte volgens Wassermann vooral op versteend wantrouwen en religieuze vooringenomenheid. Hij hoopte op een samensmelting van de twee, niet doordat de joden in een slachtofferrol zouden blijven hangen, maar door bij zichzelf bepaalde normen en waarden te zoeken, die samenhangen met hun lot als uitverkoren en gestraft volk. Vanuit die waarden zou men in staat zijn om in een bepaalde transcendente staat te komen om de synthese te kunnen voltooien. Daarbij hoefde zowel hun Duitse identiteit als hun joodse verleden, wat altijd aan hen bleef kleven, niet verloochend te worden: 'Er muß die Wundmale nicht verleugnen, die nun einmal untrennbar sind von seinem Namen, aber er soll auch die Krone nicht vergessen, die einst auf seinem Haupt leuchtete.'⁷⁰ In dit essay leek hij zich daarmee vooral op te werpen als een exponent van het 'Assimilationsjudentum', alhoewel hij zich in zijn ideeën over de manier waarop men moest assimileren in wat vage bewoordingen uitliet. Hij leek zoekende naar de juiste manieren waarop de joden de Duits-joodse synthese konden voltooien. Daarbij was hij echter net als Rathenau geen

---

⁶⁸ Thomas Kraft, *Wassermann*, 69-72, 74

⁶⁹ Thomas Kraft, *Wassermann*, 75, 79

⁷⁰ Jakob Wassermann, 'Das Los der Juden' (1904), *Deutscher und Jude: Reden und Schriften 1904-1933* (Heidelberg 1984)17-29; 19, 23

voorzitter van de eventuele bekering van joden tot het christendom, als juiste middel voor het uiteindelijke doel, volledige assimilatie.⁷¹

In 1908 bracht Wassermann het boek *Caspar Hauser oder die Trägheit des Herzens* uit. Volgens Kraft hoopte Wassermann door middel van dit boek het vooroordeel weg te nemen van de fundamentele vreemdheid van de joden aan de Duitse cultuur, hetgeen een loodzware klus was. Hij wilde er een boek van maken dat paste binnen de bestaande tradities van de Duitse literatuur.⁷² Het was dan ook geen toeval dat hij om die reden bij Caspar Hauser uitkwam. Deze figuur was namelijk aan het begin van de 19^e eeuw een bestaande persoon geweest in de Duitse geschiedenis. Caspar Hauser was een Duitse jongen, een vondeling van onduidelijke afkomst, een persoon die met raadsels was omgeven en daarom uitgroeide tot een mythe in de Duitse geschiedenis.⁷³ *Caspar Hauser oder die Trägheit des Herzens* was Wassermanns poging om zijn Duitsheid te tonen en de Duits-joodse synthese vanuit de joodse kant te vervolmaken, een teken van zijn totale bereidheid om te assimileren. Zijn poging om met dit boek hardnekkige anti-joodse vooroordelen weg te nemen was een opgave, die langer dan één boek duurde, maar het geloof dat dit zou lukken en dat de Duits-joodse synthese voltooid kon worden door eigen inzet van de Duitse joden, leefde bij Wassermann nog steeds.

Ondertussen kwam in de jaren voor de oorlog zijn huwelijk op een hellend vlak terecht, omdat Wassermann er niet vies van was affaires met andere vrouwen aan te knopen, zoals de affaire met de 14 jaar jongere Stefanie Bachrach tussen 1911 en 1913. Wassermann toonde weinig berouw voor zijn affaires tegenover zijn vrouw Julie, hetgeen in 1915 uiteindelijk leidde tot een echtscheiding.⁷⁴ In 1913 kwam Wassermann voorlopig met zijn laatste essay van vóór de oorlog, over de joodse problematiek in Duitsland, naar buiten. In dit essay, genaamd 'Der Jude als Orientale', benadrukte hij wederom het ongelukkige lot van dit uitverkoren volk, van '(...)ihre Vereinzelnung unter Fremden Nationen(...)'.⁷⁵ Daarmee doelde hij op de eeuwenlange geïsoleerdheid van hun bestaan, hun leven als tweederangsburger binnen bestaande natiestaten, hun lot om nooit voor vol te worden aangezien, ondanks dat ze er vaak zo hard en oprecht voor hadden gewerkt. 'Der Jude als Orientale' was overigens een uitleg van zijn ideeën tegenover zijn goede vriend Martin Buber. Ondanks het ongelukkige lot van dit volk, kon het volledig assimileren in de verschillende natiestaten waarin zij zich hadden gevestigd, door te zoeken naar hun oriëntaalse normen en waarden. Oriëntaals was daarbij een begrip, dat niet zozeer etnografisch was bedoeld, maar vooral symbolisch.

---

⁷¹ Jakob Wassermann, 'Das Los der Juden', *Deutscher und Jude: Reden und Schriften 1904-1933*, 25-26

⁷² Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 78

⁷³ Thomas Kraft, *Wassermann*, 115-117

⁷⁴ Thomas Kraft, *Wassermann*, 123

⁷⁵ Jakob Wassermann, 'Der Jude als Orientale' (1913), *Deutscher und Jude: Reden und Schriften 1904-1933* (Heidelberg 1984) 29-35; 29

Daarmee gebruikte hij net als in 'Das Los der Juden' wat vage bewoordingen, maar met ongeveer dezelfde boodschap, dat de joden volledige assimilatie konden bereiken door vooral bij zichzelf te raden te gaan. Van daaruit zouden ze dan in staat zijn om de Duits-joodse synthese te voltooien. Daarmee was de kern van zijn boodschap over de Duits-joodse synthese vrij weinig tot niets veranderd in deze periode.⁷⁶

Voordat de oorlog uitbrak had Jakob Wassermann al vaak blijk gegeven van de worstelingen die hij ondervond met betrekking tot zijn Duits-joodse identiteit. Het was op dat moment de belangrijkste thematiek in zijn boeken en zijn leven, welke het overigens ook tot aan zijn dood zou blijven. Hij was daarmee duidelijk een stuk minder veelzijdig dan Rathenau, die er daarnaast dus nog vele andere bezigheden en ambivalenties op nahield. Wat ze wel gemeen hadden was het feit dat Wassermann net als Rathenau, bovenal de behoefte leek te hebben om als jood voor vol te worden aangezien in de Duitse samenleving. Hij wilde met name met zijn boek *Caspar Hauser oder die Trägheit des Herzens* laten zien dat hij, ondanks zijn joodse achtergrond, net zo Duits kon zijn als iedere 'echte' Duitser. Dat was misschien wel exemplarisch voor zijn behoefte om voor vol te worden aangezien en zijn geloof dat de Duits-joodse synthese grotendeels voltooid kon worden door de juiste inzet van joodse zijde. Volledige assimilatie was het doel dat bereikt diende te worden, al was hij soms wat onduidelijk over de manier waarop. Die onduidelijkheid lag waarschijnlijk ten grondslag aan de innerlijke worstelingen die hijzelf met deze problematiek ondervond. Bij het streven naar de volledige assimilatie koesterde Wassermann, net als Rathenau, wat argwaan tegen de 'Ostjuden' en andere 'zichtbare joden', die niet datzelfde doel leken na te streven. Ondanks de aanwezigheid van die groepen, was het zo dat uit weinig van zijn geschriften bleek dat Wassermann de Duits-joodse synthese vóór de oorlog al had opgegeven. Of dat geloof in de Duits-joodse sythese ook nog stand hield in de roerige periodes die zouden volgen, dat moest echter nog blijken.

---

⁷⁶ Jakob Wassermann, 'Der Jude als Orientale', 29-32

2. Jood en Duitser, 1914-1923

Van hoop naar ontgoocheling

Het begin van WO I werd door de Duitse joden, net als door de rest van de Duitse bevolking, met massaal enthousiasme begroet. Dat gold zowel voor de zionisten als voor de liberale joden, die beiden een massale oproep aan hun achterban deden om als vrijwilliger in het leger hun vaderland te dienen en Duitsland de overwinning te bezorgen.⁷⁷ Het begin van de oorlog gaf de joden het gevoel dat de oorlog de volledige emancipatie van de joden in de praktijk kon brengen. Men had de hoop nu eindelijk als volwaardige burgers deel uit te kunnen maken van de Duitse natie. Voor dat optimistische gevoel en die hoop waren ook goede redenen. Allereerst waren er de bekende hoopgevende woorden aan de vooravond van de oorlog van keizer Wilhelm II, 'Ich kenne keine Parteien mehr, nur noch Deutsche', die de joden het gevoel gaf dat ze er echt bij hoorden. Maar er was meer dan alleen deze bemoedigende retoriek. Zo werd het de joden voor het eerst in de Duitse geschiedenis toegestaan om de rang van (reserve-)officier in het leger te bekleden, hetgeen vóór WO I nog onmogelijk was. Wat met de 'Reichsgründung' van 1871 in theorie al voltrokken had moeten zijn, werd pas 40 jaar later in de praktijk doorgevoerd toen de oorlog uitbrak.⁷⁸ Naast deze nieuwe hoopgevende doorbraak waren er nog enkele anderen, zoals een significant aantal prominente posten in de oorlogseconomie dat door Duitse joden bezet kon worden. Zo was er het Ballin-Rathenau-systeem, waarbij Walther Rathenau werd belast met het verkrijgen en verdelen van schaarse grondstoffen via de zogenaamde *Kriegsrohstoff-Abteilung* (KRA). Daarover later meer. De andere Duitse jood was Albert Ballin, die als hoofd van de *Zentraleinkaufsgesellschaft* de verantwoordelijkheid droeg om de burgerbevolking van essentiële voedingsmiddelen te voorzien. Ook waren er de econoom Julius Hirsch, die zorgde voor de regulering van de voedselprijzen en Eduard Arnhold die over de kolenvoorraden van het *Reichskolenamt* ging.⁷⁹

Helaas werd het de joden al vrij snel duidelijk dat ze de hoop op volledige emancipatie en acceptatie niet lang konden koesteren. Antisemitische geluiden staken al gauw weer de kop op, op het moment dat de zogenaamde 'Burgfrieden' langzaam begon af te brokkelen. Een begin daarmee werd al een jaar na de uitbraak van WO I gemaakt, toen duidelijk werd dat deze oorlog geen korte en makkelijke overwinning voor Duitsland en zijn coalitiegenoten zou opleveren. Het aantal doden, zwaargewonden en Duitse krijgsgevangenen begon gestaag op te lopen. De oorlog in het westen onder leiding van generaal Erich von Falkenhayn was verzand in een loopgravenoorlog en in het

---

⁷⁷ Jüdische Rundschau, *Deutsche Juden!*, Heft 32 (7-8-1914); IdR, *An die deutschen Juden!*, Heft 9 (september 1914)

⁷⁸ Werner T. Angress, 'Prussia's army and the reserve officer controversy before World War I', *Leo Baeck Institute Yearbook* 17 (1972) 19-42; 19

⁷⁹ Peter Pulzer, *Jews and the German state: The political history of a minority, 1848-1933*, 197

oosten boekte men wel overwinningen, maar was er op korte termijn geen vooruitzicht op een definitieve overwinning. De Britse blokkade zorgde voor schaarste van goederen en levensmiddelen voor de Duitse bevolking en in de Rijksdag vond er een steeds verdere polarisatie plaats tussen sociaaldemocraten en liberalen enerzijds versus de rechtse oppositie anderzijds, door verschillende visies op oorlogsdoelen en politieke hervormingen. Antisemitisme stak in allerlei gelederen en vormen de kop weer op naarmate de oorlog langer duurde. Daarbij werden de joden al snel weer tot zondebok gemaakt voor al het misfortuin dat de oorlog met zich meebracht. Dit gebeurde ook in het leger, waar het de joden vrij snel weer onmogelijk werd gemaakt om tot de functie van (reserve-) officier door te dringen, dat wat juist één van hun grootste overwinningen was geweest aan het begin van de oorlog.⁸⁰

In 1916 namen de spanningen in de Duitse samenleving verder toe, op het moment dat Duitsland grote verliezen leed bij de slagen van Verdun en de Somme, coalitiegenoot Oostenrijk-Hongarije verslagen werd door de Russen bij het 'Broesilov-offensief' en coalitiegenoot Roemenië was overgelopen naar de kant van de 'Triple Entente'. In eigen land ontstonden in de zomer voedselrellen door de groeiende voedselschaarste voor de bevolking en was het politiek onrustig toen in het najaar het militaire duo Hindenburg en Ludendorff de militaire en een groot deel van de politieke macht in handen kreeg ten koste van de keizer en de rijkskanselier. Het was een opmaat voor de voorlopige climax van het toenemende antisemitisme in de Duitse samenleving, de zogenaamde 'Judenählung' van november 1916. Hierbij vaardigde de Pruisische oorlogsminister Adolf Wild von Hohenborn een decreet uit dat onderzoek deed naar geruchten dat de joden in Duitsland zich schuldig zouden hebben gemaakt aan 'Drückebergerei' tijdens de oorlog. Ze zouden zich bewust schuil hebben gehouden op posities die ver van de vuurlinie aan het front lagen, ze zouden zichzelf vooral van kantoorbaantjes hebben voorzien en ze zouden financieel zelfs geprofiteerd hebben van de oorlog. En dat allemaal ten koste van de Duitse natie en de kans op een glorieuze overwinning.⁸¹ Uiteindelijk werden de geruchten van 'Drückebergerei' door dit onderzoek ontkracht. Het aantal joodse soldaten dat aan het front stierf, kwam uit op 12.000 man van de in totaal 100.000 joden die voor Duitsland meevochten in WO I. Dat kwam neer op een percentage van 12%, hetgeen niet minder was dan het sterftecijfer onder autochtone Duitse soldaten of onder andere religieuze of etnische minderheden die aan Duitse zijde meevochten.⁸²

Naar aanleiding van deze gebeurtenis namen de liberale en zionistische joden ook weer hun oude posities recht tegenover elkaar in, daar waar het ging om de verschillende conclusies die zij trokken als gevolg van het decreet, over de positie van de joden in Duitsland. Beiden ontkenden niet

---

⁸⁰ Jacob Rosenthal, *Die Ehre*, 49

⁸¹ Werner T. Angress, 'The German army's "Judenählung" of 1916: Genesis-consequences-significance', *Leo Baeck Institute Year Book* 23 (1978) 117-138; 121-123

⁸² Jakob Segall, *Die deutsche Juden als Soldaten im Kriege 1914-1918, eine statistische Studie* (Berlijn 1922) 31

dat de uitvaardiging van dit decreet onrechtvaardig was, maar de liberale joden wilden er niet aan dat het zou duiden op antisemitische motieven of bewuste discriminatie en al helemaal niet op een structurele toename van het antisemitisme in de Duitse samenleving. Dat bleek onder andere uit de uitspraken van de voorzitter van de C.V. Maximilian Horwitz toen hij terugkeek op het voorval: 'Wenn wir aber trotzdem in letzter Zeit manches erlebt haben, womit uns Unrecht geschah, so wird sich nach dem Friedensschluß die Zeit finden, in der auch wir werden Abrechnung halten können. Jetzt beherrscht uns nur ein Gedanke: Deutschlands Ruhm, Deutschlands Größe ist unser Leben, ohne sie kann kein echter deutscher Jude überhaupt existieren und atmen.'⁸³ De zionisten daarentegen zagen de jodentelling niet alleen als een belediging, maar duidten dit voorval ook als symptomatisch voor een algehele toename van het antisemitisme in de Duitse samenleving. Dat leidde er toe dat ze weer duidelijker stelling namen in hun oude positie, dat de oplossing van het joodse vraagstuk in Duitsland in de stichting van een eigen staat lag.⁸⁴ De zionisten en liberalen stonden hiermee weer ouderwets tegenover elkaar, terwijl ze aan het begin van de oorlog in de geest van de 'Burgfrieden' nog op één lijn leken te zitten. De toename van het antisemitisme tijdens WO I had ze weer verder uit elkaar gedreven, een trend die nog verder zou doorzetten tijdens de revolutie en de beginjaren van de Weimar-Republiek.

Hoewel de geruchten over 'Drückebergerei' werden weerlegd met de statistiek, werden de cijfers nooit openbaar gemaakt tot na de val van het Derde Rijk, namelijk in 1961. Hierdoor bleven de valse beschuldigingen altijd aan de joden kleven, hetgeen de antisemitische geluiden alleen maar deed aanzwellen. Het latente antisemitisme van voor de oorlog was omgeslagen in een stijgende antisemitische trend gedurende de oorlog, een rabiater geluid dat steeds vaker en luider de kop op stak. Het georganiseerde antisemitisme had aan invloed gewonnen en zijn propaganda sloeg onder een steeds breder publiek aan.⁸⁵ De jodentelling moet gezien worden als symptomatisch voor deze opgaande antisemitische trend, een waarschuwing dat het antisemitisme in Duitsland nog springlevend was. De gebeurtenis zelf was echter vooral een initiatief van slechts enkele antisemitische legerofficieren op het oorlogsministerie.⁸⁶ Het einde van WO I betekende zeker niet het einde van een stijgende antisemitische trend in de Duitse samenleving, zoals tijdens de revolutie en de beginjaren van de Weimar-Republiek wel duidelijk zou worden.

---

⁸³ Geciteerd in: Jacob Rosenthal, *Die Ehre*, 83

⁸⁴ *Jüdische Rundschau*, *Judenählung*, Heft 43 (27-10-1916)

⁸⁵ Werner Jochmann, 'Die Ausbreitung des Antisemitismus', in: Werner E. Mosse, *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution, 1916-1923* (Tübingen 1971) 409-511; 436

⁸⁶ Werner T. Angress, 'The German Army's "Judenählung" of 1916: Genesis-Consequences-Significance', 135

Een onbegrepen patriot

‘Pazifist im üblichen Sinne bin ich nicht, schon deshalb, weil ich es nicht für möglich halte, irgendein Übel restlos aus der Welt zu schaffen. Ich halte den Krieg für ein großes Übel, doch nicht für das größte.’⁸⁷

Walther Rathenau is nooit een voorstander geweest van het idee dat Duitsland betrokken zou raken bij een oorlog. Dat liet hij niet alleen aan het einde van de oorlog blijken, zoals in bovenstaand citaat uit 1918, maar ook al in 1914, als we zijn goede vriend Alfred Kerr moeten geloven: ‘1914 – das große Trauerspiel begann. Rathenau hat den Krieg als Ethiker beklagt; als Deutscher erwünscht. Denn zwei Dinge hielt er für mangelhaft: als Deutscher die Vorbereitung; als Ethiker die Gewissensrechtfertigung.’⁸⁸ Zijn weerstand tegen een oorlog kwam niet zozeer voort uit het feit dat hij een fanatieke pacifist was, maar vooral omdat hij vond dat Duitsland niet voldoende was voorbereid op een oorlog en zeker niet op een wereldoorlog die lange tijd zou gaan duren. Daarbij kwam ook dat hij twijfelde aan de leiderscapaciteiten van de Duitse politici en militairen die daar de leiding in zouden gaan hebben. Rathenau had er weinig vertrouwen in dat deze mensen met een dergelijke voorbereiding de oorlog voor Duitsland succesvol konden laten verlopen.⁸⁹

Ondanks dat dit standpunt Rathenaus mening domineerde, stond hij ook hier enigszins ambivalent in. Hij liet daarnaast namelijk geluiden horen, toen de oorlog eenmaal was begonnen, dat het voeren van een oorlog ook positieve kanten voor Duitsland had. Zo zei hij dat deze oorlog voor Duitsland ‘innerlich notwendig’ was, dat het hierdoor zijn ‘Wiedergeburt’ zou beleven en dat oorlog voeren altijd al het ‘Schicksal’ van Duitsland was geweest waarmee het zijn bestaan had gerechtvaardigd.⁹⁰ Bovendien zag hij economische kansen liggen, als Duitsland de oorlog snel zou winnen, om zijn ideaal van een tolunie op het Europese continent te verwezenlijken. In zo’n economische gemeenschap zou Duitsland de dominante speler worden, met aan zijn rechterhand de andere winnaar, Oostenrijk-Hongarije. Het inmiddels verslagen Frankrijk en Italië mochten echter ook meedoen, hetzij in een ondergeschikte rol. Het idee was dat een dergelijke tolunie economisch dusdanig gunstig zou uitpakken, dat hiermee de concurrentiestrijd met Groot-Brittannië en Amerika gewonnen kon worden. Daarbij zou Duitsland de spin in het web zijn die vanuit die rol dan eindelijk in staat was om de hegemonie op het continent, zijn ‘Platz an der Sonne’, te verwezenlijken.⁹¹

---

⁸⁷ Walther Rathenau, *An Deutschlands Jugend* (Berlijn 1918) 88,
URL: <http://www.gutenberg.org/files/23396/23396-h/23396-h.htm#Page_88> (22-10-2012)

⁸⁸ Alfred Kerr, *Erinnerungen*, 163

⁸⁹ WRG V-II, Brief 1262 (1-11-1914) 1394; Brief 1270 (6-12-1914) 1401

⁹⁰ WRG V-II, Brief 1225 (24-8-1914) 1361; Brief 1232 (6-9-1914) 1365; Brief 1243 (28-9-1914) 1374

⁹¹ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 121

Overigens stamde het originele idee van Rathenaus tolunie al van vlak vóór de oorlog en was deze er niet zozeer op gericht om de Duitse hegemonie op het continent te verwezenlijken, als wel op het voorkomen van een eventuele oorlog. De belangrijkste krachten in de internationale politiek die de verschillende naties uit elkaar dreven, waren volgens Rathenau het haatdragende nationalisme, weerspiegeld in de imperialistische expansiedrang en in essentie voortkomend uit een streven naar macht. Met een eventueel economisch midden-europees samenwerkingsverband kon deze polariserende politieke cultuur afgezwakt worden en landen juist bij elkaar brengen, door het primaat van de politiek naar de economie te verschuiven. Daardoor kon er een economische gemeenschap ontstaan die uiteindelijk ook voor politieke gemeenschapszin moest zorgen.⁹² Dat zou dan uiteindelijk moeten leiden tot een 'Milderung der Konflikte', 'Kräfteersparnis' en 'solidarische Zivilisation'.⁹³ Het originele idee sloot daarmee weer aan bij de overheersende tendens in zijn standpunt van vóór WO I om een oorlog te voorkomen. Ook had dit idee in theorie niet direct tot doel om met een tolunie Duitslands hegemonie op het continent te bewerkstelligen. Dit originele idee leek Rathenau min of meer aan te passen aan de militaire toestand van Duitsland gedurende de oorlog en de mentale toestand van de bevolking. Vandaar dat Rathenau in de 'Geist von 1914' zijn tolunie-idee aanpaste, waarin hij een meer pro-Duitse rol zag weggelegd binnen een economisch midden-europees samenwerkingsverband. Naarmate de kaarten voor Duitsland in de oorlog er echter slechter voor kwamen te liggen, kwam hij weer met een mildere en minder pro-Duitse versie van zijn tolunie-idee naar buiten, iets wat we later ook nog zullen zien.

De oorlog was inmiddels uitgebroken en Rathenau was onrustig over het feit dat men zo slecht voorbereid de oorlog in was gegaan. Men had niet door dat er slechts een beperkte voorraad aan grondstoffen aanwezig was, die noodzakelijk waren om de oorlogseconomie draaiende te houden, wat weleens snel en beslissend in het nadeel van Duitsland kon gaan werken. Drie dagen na de oorlogsverklaring kon hij zijn ongerustheid over deze cruciale onvolkomenheid in de Duitse oorlogvoering niet langer voor zich houden. Hij meldde zich bij het oorlogsministerie, legde daar zijn zorgen op tafel en presenteerde zijn ideeën 'um die Gefahr der Erwürgung von Deutschland abzuwenden'.⁹⁴ Blijkbaar had hij de mensen op het oorlogsministerie van de ernst van het probleem overtuigd, want al snel kreeg hij min of meer het bevel van oorlogsminister Von Falkenhayn om een organisatie op poten te zetten, binnen het oorlogsministerie, welke zijn ideeën kon uitvoeren. Walther Rathenau werd de hoofdverantwoordelijke voor de zogenaamde *Kriegs-Rohstoff-Abteilung*, waarbij hij van bovenaf vergaande volmachten kreeg om zijn taak goed uit te kunnen voeren. Allereerst moest hij mensen om zich heen verzamelen met wie hij deze belangrijke taak kon

---

⁹² Peter Berglar, *Walther Rathenau; Seine Zeit – Sein Werk – Seine Persönlichkeit* (Bremen 1970) 152-153

⁹³ Walther Rathenau, 'Deutsche Gefahren und neue Ziele' (1913), *Gesammelte Schriften - Erster Band* (Berlijn 1918) 265-279; 278

⁹⁴ Walther Rathenau, *Deutschlands Rohstoffversorgung* (Berlijn 1917) 9

uitvoeren. Daarvoor ging hij vooral te raden bij zijn vrienden van de AEG, mensen die hij kende en waarvan hij wist wat hij aan ze had. Vervolgens moest hij inventariseren hoe de voorraad van noodzakelijke grondstoffen voor de oorlogseconomie ervoor stond en binnen welke tijd deze op zou raken. Degene die deze gegevens moest verzamelen beweerde dat het opmaken van een dergelijke statistiek echter zes maanden zou duren, hetgeen veel te lang was voor een dergelijk nijpend probleem. Daarop vroeg Rathenau: "Und wenn ich sie in vierzehn Tagen haben muß, weil die Sache drängt?" Da antwoordte man mir: "Da gibt es keine".⁹⁵

Desondanks werd de statistiek, wonder boven wonder, toch binnen veertien dagen opgemaakt en kon het echte werk beginnen. Rathenau moest ervoor zorgen dat de leveranciers van grondstoffen aan industriële ondernemingen, deze voortaan grotendeels zouden leveren aan het oorlogsministerie, zodat ze deze konden gebruiken voor de oorlogseconomie. Vervolgens moest hij ervoor zorgen dat alle noodzakelijke grondstoffen in Duitsland geproduceerd konden worden en waar dat niet kon, moest hij voor surrogaten zorgen.⁹⁶ Het was een grote en ingrijpende klus, die ook vergaande gevolgen had voor de bestaande industrie en daar maakte Rathenau de leidende figuren van de bedrijven in dit segment niet altijd even blij mee. Hij was uiteindelijk zeer succesvol in het uitvoeren van zijn taak en binnen slechts acht maanden had hij deze complexe onderneming stevig op poten gezet. Na deze acht maanden stapte hij op bij de KRA. De redenen waarom hij dat deed zijn met enig mysterie omgeven. De officiële versie van zijn vertrek, die door het oorlogsministerie naar buiten werd gebracht, luidde: 'Nach acht Monaten intensiver Arbeit war ein Apparat aufgebaut, der so gut funktionierte, daß er seiner Führung nicht mehr bedürfte. Rathenau habe deshalb selbst seinen Weggang gewünscht, um sich wieder dort um seine Pflichten zu kümmern, wo er dringend gebraucht wurde in der AEG.'⁹⁷ Rathenau zou dus vrijwillig zijn afgetreden bij de KRA en dat leek een vrij plausibele verklaring, zeker als je zijn brieven leest die dit standpunt bevestigen: 'Der Aufbau ist so gut wie beendet; die Verwaltung kann ich anderen überlassen. Spätestens Mitte März denke ich meinen Mitarbeitern und Nachfolgern die Last zugewälzt zu haben; dann gehe ich südwärts, soweit es die Kriegsgrenze erlaubt, um auszuruhen.'⁹⁸ Dit bericht strookte in ieder geval met de officiële versie, die men naar buiten had gebracht. Hiermee ondersteunde Rathenau het idee dat hij geheel vrijwillig was vertrokken, omdat zijn taak als oprichter van het project erop zat.

Desondanks leken er toch ook andere redenen te zijn, waarom hij besloot te vertrekken. Eén daarvan was het gebrek aan waardering, welke hij zo ervaarde, voor de belangrijke taken die hij uitvoerde: 'Die ersten sechs Monate hatte niemand eine Ahnung davon, wofür wir eigentlich da

---

⁹⁵ Walther Rathenau, *Deutschlands Rohstoffversorgung*, 12

⁹⁶ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 317-318

⁹⁷ Geciteerd in: Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 326

⁹⁸ WRG V-II, Brief 1295 (21-2-1915) 1421

waren.⁹⁹ Daarnaast was er ook veel kritiek in zijn richting gedurende zijn periode bij de KRA, bijvoorbeeld van de Duitse industrie en particuliere ondernemers, van welke hij middelen confisqueerde, die hij nodig had voor de oorlogseconomie. Hij eiste vergaande hervormingen van de bestaande Duitse economie, zodat ze de oorlogseconomie beter kon dienen, hetgeen niet altijd werd gewaardeerd.¹⁰⁰ Ook kwam er antisemitisch getinte kritiek in zijn richting, die paste binnen de trend van het toenemende antisemitisme welke eerder is besproken. Een voorbeeld van zulke kritiek kwam van een jonge reserveofficier uit het leger, die ook met Wilhelm Schwaner correspondeerde: 'selbst wenn es so wäre, daß er unser Retter ist, eine Schande wäre es fürs deutsche Volk, daß ein Semit es sein muß.'¹⁰¹ Als laatste werd Rathenau ook verdacht van belangenverstrengeling, omdat hij ook nog zijn functie bij de AEG had en zich met veel mensen van de AEG had omgeven. Vanuit zijn taken bij de KRA zou hij de AEG hebben bevoordeeld. Al deze redenen bij elkaar opgeteld lijkt het erop dat de druk van buitenaf niet voor een onbelangrijk deel heeft meegeholpen aan zijn beslissing om af te treden. Dat liet uiteindelijk onverlet dat Rathenau na acht maanden een goed functionerende organisatie had achtergelaten, welke zeer belangrijk is geweest voor de Duitse oorlogseconomie. Zonder de KRA had Duitsland de oorlog waarschijnlijk al eerder verloren. Ironisch genoeg zou later zelfs de nazi-topman Albert Speer tijdens WO II zich hebben laten inspireren door zijn joodse voorganger, bij zijn pogingen om de oorlogseconomie van nazi-Duitsland goed te organiseren: 'Der eigentliche Urheber der industriellen Selbstverwaltung war Walther Rathenau, der große jüdische Organisator der deutschen Kriegswirtschaft des Ersten Weltkriegs.'¹⁰²

Na zijn aftreden belandde Walther Rathenau in een zwart gat, waarbij vermoeidheid hem overmande en zijn neerslachtige karakter wederom opspeelde. Dat werd er niet beter op toen zijn vader op 20 juni 1915 kwam te overlijden. De man die jarenlang een belangrijke invloed had gehad op Rathenaus carrièrekeuzes en met wie hij lange tijd een moeizame relatie onderhield, was er plots niet meer en op dat moment wist Rathenau zich pas echt met hem te verzoenen: 'Nie habe ich gewußt, wie sehr der Tod nahe bringt. Spät haben wir uns gefunden, mein Vater und ich; erst kam Achtung, dann Freundschaft, zuletzt Liebe.'¹⁰³ Ondanks deze zware periode, verloor hij niet het contact met de politiek. Zo onderhield hij contacten met bekende politieke clubs in Berlijn als de 'Deutsche Gesellschaft 1914', de 'Mittwoch-Gesellschaft' en de 'Holtzendorff-Tisches'. Contacten die later handig van pas konden komen bij het verkrijgen van een functie in de politiek.¹⁰⁴ Rathenau had daarnaast overigens ook nog altijd goede contacten met hoge Duitse militairen, zoals Von Moltke,

---

⁹⁹ Geciteerd in: Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 318

¹⁰⁰ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 319

¹⁰¹ Geciteerd in: Gerhard Hecker, *Walther Rathenau und sein Verhältnis zu Militär und Krieg* (Boppard am Rhein 1983) 249

¹⁰² Geciteerd in: Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 324

¹⁰³ WRG V-II, Brief 1319 (30-6-1915) 1439

¹⁰⁴ Gerhard Hecker, *Walther Rathenau und sein Verhältnis zu Militär und Krieg*, 268

Von Falkenhayn en vanaf 1915 ook met Erich Ludendorff. Dat stelde hem nog enigszins in staat om met zijn adviezen indirect invloed uit te oefenen op de verdere besluitvorming gedurende de oorlog, voor zover deze mensen bereid waren naar zijn adviezen te luisteren.

Rathenau was vanaf het eerste moment dat ze elkaar ontmoetten, een groot bewonderaar geweest van Erich Ludendorff. Hij zag in hem de ideale 'Mutmensch' die als het erop aan kwam onder grote druk snel zou handelen in plaats van passief af te wachten, een eigenschap die hij zeer kon waarderen en bovendien met hem deelde. Toen Ludendorff samen met Hindenburg het grootste deel van de militaire en politieke macht in handen kreeg, was Rathenau ervan overtuigd dat Ludendorff degene was met de juiste leiderscapaciteiten, welke deze oorlog tot een goed einde zou kunnen brengen: 'Hindenburg ist ein olympischer Spießbürger, aber in dem Auge Ludendorff blitzt das Genie'.¹⁰⁵ Hij wilde er naar eigen zeggen alles aan doen om deze man, waar hij kon, te helpen met het behalen van een succesvolle afloop van de oorlog. Hij ging daarin vrij ver en steunde in het najaar van 1916 zelfs het zeer controversiële plan om dwangarbeid op te leggen aan de mensen in het verslagen België, ten bate van de Duitse oorlogseconomie, welke een idee was dat tegen alle oorlogsconventies in ging.¹⁰⁶

Rathenau leek eigenlijk vooral bewondering te hebben voor de persoonlijke leiderschapskwaliteiten van Ludendorff, welke los stonden van de inhoudelijke standpunten die hij erop nahield. Dat maakte uiteindelijk ook dat er, ondanks Rathenaus grote bewondering voor de persoon Ludendorff, langzaam een controversie ontstond tussen de twee eigengereide mannen. Deze controversie zou na de oorlog nog verder escaleren en indirect vergaande consequenties hebben. Rathenau en Ludendorff waren het namelijk niet overal met elkaar over eens, wat betreft de te nemen oorlogsbesluiten. Zo pleitte Rathenau al in 1917, onder invloed van de toenemende oorlogsmoeheid, voor een 'waardige vrede' zonder annexaties en voor parlementaire hervormingen, in tegenstelling tot Ludendorff.¹⁰⁷ Ook was Rathenau teleurgesteld in de manier waarop het Hindenburg-programma was uitgedacht en werd uitgevoerd, hetgeen hij als weinig doordacht beschouwde. Ten derde zag hij weinig heil in de manier waarop de 'U-Bootkrieg' werd gevoerd, welke volgens hem weinig militair-tactische voordelen opleverde.¹⁰⁸

De grootste controversie ontstond echter op het moment dat Rathenau Ludendorff bekritiseerde in een artikel van 7 oktober 1918, genaamd 'Ein dunkler Tag', op het moment dat Ludendorff net de eerste stappen had genomen in zijn besprekingen met de Amerikaanse president Woodrow Wilson over een eventuele wapenstilstand. Een wapenstilstand leek op dat moment onoverkomelijk voor de 'Oberste Heeresleitung', toen de Centralen niet te repareren verliezen

---

¹⁰⁵ Geciteerd in: Gerhard Hecker, *Militär*, 270-272

¹⁰⁶ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 349-352

¹⁰⁷ Peter Berglar, *Walther Rathenau, Seine Zeit – Sein Werk – Seine Persönlichkeit*, 180-183

¹⁰⁸ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 354-357

hadden geleden aan het westelijk front. Zo stortte het front in Macedonië in elkaar op 8 augustus en had Bulgarije op 26 september al besloten zich aan de geallieerden over te geven. De OHL zocht om die redenen naar oplossingen om de oorlog zo snel mogelijk te beëindigen, omdat men het idee had dat een definitieve nederlaag niet meer was af te wenden. In het stuk van Rathenau, dat gepubliceerd werd in de *Vossisch Zeitung*, riep hij de natie op om zich te verzetten tegen deze wapenstilstand. Hij vond de beslissing om te onderhandelen over een eventuele wapenstilstand te overhaast genomen en verwachtte dat als men het zou doorzetten, Duitsland in een dusdanig slechte positie aan de onderhandelingstafel zou komen, dat ze wellicht zeer vergaande vredeseisen van Wilson en de geallieerden moest slikken. Rathenau wilde overigens wel vrede voor Duitsland, maar geen dictaativrede, zoals hij ook aangaf in zijn artikel: 'Wir wollen nicht Krieg, sondern Frieden. Doch nicht den Frieden der Unterwerfung.'¹⁰⁹

Zijn oproep tot nationaal verzet was ook een belangrijk punt geweest in de vergaderingen van het oorlogskabinet en men ging zelfs met Rathenau in gesprek om zijn voorstellen aan te horen. In deze gesprekken pleitte hij voor de mobilisatie van een vrijwilligersleger van 1 tot 1½ miljoen mannen, welke de laatste verdedigingsstelling van Duitsland moesten innemen om zo de geallieerden tegen te houden. Daarnaast adviseerde hij om de Vrede van Brest-Litovsk te reviseren en de 'U-Bootkrieg' stop te zetten. Verder wilde hij ook de demobilisatie van het Duitse leger plannen om verdere onrust in eigen land te voorkomen en de positie van de Duitse industrie niet verder weg te laten zakken, wat tegenstrijdig leek ten aanzien van zijn boodschap in 'Ein dunkler Tag', waarin hij juist pleitte voor een extra vrijwilligersleger. Desondanks vormden deze tegenstrijdigheden zijn uiteenzetting, van wat hij dacht dat nodig was voor Duitsland, om een 'waardige vrede' te kunnen bewerkstelligen.¹¹⁰ De meeste adviezen werden echter door Ludendorff en de zijnen terzijde geschoven, ook toen Rathenau wees op de vergaande consequenties die zijn besluit kon hebben. Daarop antwoordde Ludendorff: 'es ist nichts zu ändern, die Front braucht Ruhe.'¹¹¹

Rathenau twijfelde vlak na WO I of Ludendorff überhaupt wel verder wilde gaan met de oorlog, zelfs als hij hem had kunnen overtuigen van het feit dat het uiteindelijk zou lonen om een groot vrijwilligersleger op de been te brengen. Het was één van de vele kritische opmerkingen van Rathenau die bij Ludendorff, alles bij elkaar opgeteld, in het verkeerde keelgat waren geschoten. Deze man die toch al leed onder het feit dat hij grotendeels verantwoordelijk was en werd gehouden voor het feit dat onder zijn leiding deze oorlog werd verloren, kon de krenkende opmerkingen van Rathenau daar niet ook nog eens bij hebben. Het was aanleiding voor Ludendorff om langzaam zijn

---

¹⁰⁹ Geciteerd in: Walther Rathenau, *Tagebuch 1907-1922* (Düsseldorf 1967) 226

¹¹⁰ Ibidem

¹¹¹ Geciteerd in: Georg Hecker, *Militär*, 473

dolk te slijpen voor deze man. Hij overtuigde zichzelf van het idee dat deze joodse man met al zijn twijfels en kritische opmerkingen de nederlaag had gewild en dat hij één van de personen was geweest die hem en Duitsland de dolkstoot had toegediend tijdens WO I. Alfred Kerr zei over deze dolkstootredenering en de wraak van Ludendorff: 'Er hatte nämlich Walthers Zweifel an der zulänglichen Rüstung und an den zulänglichen Fähigkeiten mutig als Vernichtungswunsch gefärbt. Der Jud' hat Schuld.'¹¹² Ondanks Rathenaus latere argumenten tegen het idee dat hij de nederlaag had gewild, bleef Ludendorff de situatie voorstellen alsof het verlies niet zijn schuld was. Daarmee zou zijn idee van 'Der Jud' hat Schuld' als retorisch voer gaan dienen voor 'völkische' en antisemitische groeperingen, op het moment dat Rathenau een prominente rol in de Weimar-politiek en in de vredesonderhandelingen voor Duitsland zou gaan vervullen, iets wat uiteindelijk vergaande consequenties voor Rathenau zou hebben.¹¹³

Met de dolkstootredenering werd Rathenau wederom aangevallen op zijn joodsheid, net als tijdens zijn periode bij de KRA. Het waren aanvallen die voortkwamen uit dusdanige drogredeneringen dat hij er met inhoudelijke argumenten weinig tegen kon beginnen. Ondanks dat hij tijdens WO I op verschillende momenten werd aangevallen op zijn joodsheid, schreef Rathenau tijdens de oorlog een stuk minder in het openbaar over zijn Duits-joodse identiteitscomplex en zijn ideeën over de Duits-joodse synthese. De dingen die hij echter wel schreef over dit thema duiden erop dat Rathenau, net als veel andere joden gedurende de oorlog, gedesillusioneerd raakte over het feit dat er mensen waren die telkens met deze valse aantijgingen op de proppen kwamen op het moment dat het slechter ging met Duitsland. Hij leek daarbij ook langzaam de hoop te verliezen in het idee dat de joden zelf iets konden doen om deze redeneringen te weerleggen en daarmee de Duits-joodse synthese te voltooien: 'Je mehr Juden in diesem Krieg fällen, desto nachhaltiger werden ihre Gegner beweisen, daß sie alle hinter der Front gesessen haben um Kriegswucher zu betreiben. Der Haß wird sich verdoppeln und verdreifachen, und nicht nur dieser Haß, sondern jeder Haß und Zwist, der überhaupt in unserem Lande möglich ist.'¹¹⁴ De 'jodentelling' die een paar maanden later zou volgen, zou hem alleen maar in deze gedachtegang sterken, hetgeen hij ruim een jaar later herhaalde in een brief aan de vrouw van Hindenburg: 'Wenn auch ich und meine Vorfahren nach besten Kräften unserem Lande gedient haben, so bin ich, wie Ihnen bekannt sein dürfte, als Jude Bürger zweiter Klasse.'¹¹⁵

Ondanks dat Rathenaus geloof over het bewerkstelligen van de Duits-joodse synthese afbrokkelde, betekende dit niet dat hij zich afkeerde van zijn Duitse identiteit of dat hij zichzelf wilde identificeren met een groot deel van de rest van de joodse gemeenschap, welke een zelfde lot was

---

¹¹² Alfred Kerr, *Erinnerungen*, 204

¹¹³ Georg Hecker, *Militär*, 474-476

¹¹⁴ WRG V-II, Brief 1474 (4-8-1916) 1552

¹¹⁵ WRG V-II, Brief 1794 (12-12-1917) 1818

beschoren. Dat bleek onder andere uit het feit dat hij zich niet wilde laten adopteren door de C.V., op het moment dat ze hem vroegen of hij als een soort uithangbord van hun ideeën wilde fungeren. Hierop antwoordde hij de voorzitter van de C.V. Eugen Fuchs: 'So erfreulich und ehrenvoll es mir persönlich wäre, Ihrem Wunsche zu entsprechen, mit Ihnen zusammenzuarbeiten, so muß ich doch zu meinem Bedauern solange darauf verzichten, als der Central-Verein sich mit orthodoxen und rituellen Forderungen identifiziert.'¹¹⁶ Hij wilde zich niet solidair verklaren met een vereniging die zich, naar zijn idee, identificeerde met bepaalde joodse stromingen en standpunten, die niet te verenigen waren met de zijnen. Dat was overigens een verkeerde conclusie die Rathenau daar trok, want de leden van de C.V. stelden zichzelf ook steeds voor als Duitsers die streefden naar de assimilatie van de joden in de Duitse samenleving. Ze wilden niet voor niks, net als Rathenau, niet met de 'Ostjuden' en de zionisten geassocieerd worden. Dankzij zijn misvattingen over de C.V. sloot Rathenau zich niet bij de vereniging aan, maar bleef hij zich wel net als een Duitser voelen, ondanks dat hij door een kleine groep Duitsers steeds op een onrechtvaardige manier op zijn joodsheid werd aangevallen: 'Meine Aufgabe ist keine jüdische. Ich fühle deutsch und werde mich nie von meinem deutschen Volke trennen.'¹¹⁷ Walther Rathenau bleef zich echter niet alleen Duits voelen, hij was er zelf ook van overtuigd dat hij een Duitser was net als alle anderen, hetgeen hij voor zichzelf ook uitstekend wist te onderbouwen: 'Die Juden sind für mich ein deutscher Stamm, wie Sachsen, Baiern oder Wenden. (...) Ich rede natürlich nur von deutschen Juden; östliche Juden gelten mir wie jedem anderen Deutschen als Russen, Polen oder Galizier; Westjuden als Spanier oder Franzosen.'¹¹⁸ Met bovenstaand idee nam hij dus ook wederom afstand van de 'Ostjuden', die in zijn visie fundamenteel andere joden waren dan hij, hetgeen hij als echte Duitser volgens zijn redenering ook diende te doen.

Rathenau wilde net als voor de oorlog nog altijd zeer graag als volwaardige Duitse burger worden gezien, ondanks dat zijn geloof in het bewerkstelligen van een algehele Duits-joodse synthese langzaam begon af te brokkelen. Je zou denken dat hij ook als volwaardige Duitser beschouwd had moeten kunnen worden, aangezien hij zich had gedragen als de meeste Duitsers (en joden) tijdens de oorlog, namelijk gedreven door patriottisme, wat overigens niet hetzelfde patriottisme was zoals de radicale annexionisten dat hadden omarmd. Hij was aanvankelijk tegen de oorlog en tegen het streven naar de annexatie van grondgebied. Hij was ook tegen de 'U-Boot-Krieg' en tegen de Vrede van Brest-Litovsk. Allemaal standpunten waar de meeste radicale annexionisten het niet mee eens zouden zijn geweest. Anderzijds stond het welzijn van de Duitse natie bij hem altijd voorop, wat hem echter niet belette om de operaties van de Duitse leiding kritisch te volgen. De belangrijkste voorbeelden van zijn patriottisme waren zijn initiatief voor de oprichting van de

---

¹¹⁶ WRG V-II, Brief 1907 (19-4-1918) 1903; zie ook Brief 1912 (29-4-1918) 1906

¹¹⁷ WRG V-II, Brief 1980 (6-8-1918) 1952

¹¹⁸ WRG V-II, Brief 1477 (18-8-1916) 1555

KRA, zijn idee aan het begin van WO I om een Europese tolunie te vestigen met Duitsland aan het roer en zijn streven naar een 'waardige vrede' voor de Duitse natie. Voor dat laatste waagde hij het zelfs om tegen de haren in te strijken van Ludendorff, een man die hij lange tijd bewonderde. Dat vormde dan ook het meest overtuigende bewijs dat zijn patriottisme boven alles ging. Het tekende al met al opnieuw de ambivalente natuur van deze bijzondere patriot, maar vooral zijn blijvende behoefte om voor vol te worden aangezien, ondanks dat de antisemitische agitatie steeds vaker en rabiater om de hoek kwam kijken, hetgeen hij zich welbewust van was.

De veranderingen van het antisemitisme en toenemende polarisatie binnen de joodse gemeenschap

Aan de linkse revoluties van 1918 in Duitsland nam een opvallend groot aantal joden deel. Bekende namen daarbij waren die van Rosa Luxemburg, Kurt Eisner, Ernst Toller, Eugen Leviné en op internationaal niveau die van Béla Kun en Leon Trotski. Het was niet geheel onlogisch dat veel joden zich bij de linkse revolutie hadden aangesloten. Ze waren binnen de traditionele politieke partijen ondervertegenwoordigd en ze hadden niet het gevoel dat die partijen zich actief zouden inzetten om de joden van hun status als tweederangsburger af te helpen. Bovendien kwamen de joden met hun gemiddeld hoge opleiding vaak meteen in de hoogste gelederen van de nieuwe, meer radicaal linkse partijen terecht, waarmee ze ook directer zichtbaar waren als vertegenwoordigers van links en de revolutie. Ze waren daarmee echter ook meteen een makkelijke prooi voor contrarevolutionaire groeperingen die niet zelden de revolutie aanvielen op zijn joodsheid. Op die manier kregen zowel de joodsbolsjewistische mythe als de dolkstootlegende gestalte binnen deze groeperingen, mythes waar ook de Duitse bevolking niet geheel doof voor was. Er waren genoeg joden op wie de mythes geprojecteerd konden worden, waardoor ze een redelijk geloofwaardige lading meekregen voor degenen die het wilde horen. Dat er enige affiniteit bestond tussen de revolutionaire linkse partijen en de joden in Duitsland, betekende echter nog niet dat er daadwerkelijk zo iets bestond als de één op één inwisselbaarheid van de jood en de bolsjewist.¹¹⁹

Ondanks dat feit zorgde de wording van de joodsbolsjewistische mythe wel voor een verdere toename van het antisemitisme, met name op die plaatsen waar de linkse revolutie het meest hardnekkig was geweest, zoals in Beieren. Een belangrijke antisemitische organisatie aldaar was de contrarevolutionaire 'Thule-Gesellschaft', welke een belangrijke wegbereider was voor de NSDAP in München. Zij verspreidden op grote schaal antisemitische vlugschriften in de regio en bovendien hadden ze een eigen paramilitaire organisatie, de 'Kampfbund Thule'. Deze was bedoeld om het Beierse revolutionaire regime van de jood Kurt Eisner met geweld omver te werpen. Zover kwam het

---

¹¹⁹ Werner T. Angress, 'Juden im politischen Leben der Revolutionszeit', in: Werner E. Mosse, *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution* (Tübingen 1971) 137-317; 157, 310

echter niet, want Kurt Eisner werd uiteindelijk vermoord door Graf Anton von Arco auf Valley. Deze eenling verachtte de linkse revolutie, evenals Eisners joodse achtergrond, en bracht hem om die redenen op 21 februari 1919 om het leven. Ironisch genoeg had hij eerder aansluiting gezocht bij de 'Thule-Gesellschaft', maar werd hem een lidmaatschap geweigerd omdat hij een joodse moeder had.¹²⁰ De moord die hij pleegde paste binnen de algehele 'brutalisering' van het politieke leven na WO I. Het aantal politieke moorden liep daarbij in de eerste vier jaar van de Republiek op tot ongeveer 400.¹²¹ Ook werd het aantal 'Freikorpsen' en paramilitaire organisaties steeds talrijker in deze jaren. De 'brutaliseringstheorie' wordt door vele historici aangehangen, waaronder George L. Mosse en Frits Boterman. Deze theorie gold dus niet alleen voor het antisemitisme, maar wel waren er een aanzienlijk aantal joodse revolutionairen die slachtoffer van die 'brutalisering' zijn geworden. In de revolutionaire periode was dat naast Eisner bijvoorbeeld ook de vermoorde Rosa Luxemburg.

De 'brutalisering' van de Duitse samenleving, die tijdens de revolutionaire periode was ingezet, zette zich door in de beginjaren van de Weimar-Republiek. Daarbij onderging ook het antisemitisme een gedaanteverandering die aansloot bij deze trend. Het antisemitisme veranderde qua omvang, retoriek en in de mate van geweld dat erbij kwam kijken. Wat betreft de omvang, nam het aantal antisemitische vlugschriften en strooibiljetten dat werd verspreid aanzienlijk toe. In het jaar 1920 werden er alleen al 7,5 miljoen antisemitische vlugschriften en 4,8 miljoen strooibiljetten verspreid door heel Duitsland en dat was dan nog slechts door één organisatie, de 'Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund' (DVSTB).¹²² Deze organisatie was na WO I uitgegroeid tot de grootste en best georganiseerde antisemitische organisatie in Duitsland en had veel bekende antisemitische kopstukken in zijn gelederen zoals Alfred Roth, Theodor Fritsch, Freiherr von Gebattel en Heinrich Claß. Bovendien was de DVSTB flink gegroeid na WO I, van circa 30.000 leden in 1919, het jaar van de oprichting, tot ongeveer 180.000 in 1922.¹²³ Een dergelijke groei in zijn ledenaantal was ook waarneembaar bij de 'völkischen' van de ADV. Deze telde in 1922 een ledenaantal van 52.000, wat het hoogste was wat men in zijn 48-jarige bestaan had bereikt.¹²⁴ Zo nam het antisemitisme dus niet alleen toe in de verspreiding van antisemitisch materiaal, maar ook in de ledenaantallen van vooraanstaande 'völkische' organisaties.

Een andere gedaanteverandering van het antisemitisme was de verandering van de antisemitische retoriek en het directe verband dat kon worden gelegd met de nieuw opgerichte Weimar-Republiek. Antisemitisme werd een belangrijke drijvende kracht, voor met name de

---

¹²⁰ David Clay Large, *Where ghost's walked: Munich's road to the Third Reich* (New York 1997) 91

¹²¹ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik* (Bonn 2003) 138

¹²² Uwe Lohalm, *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes* (Hamburg 1970) 122

¹²³ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik*, 108

¹²⁴ Walter Jung, *Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund (DVSTB), 1919-1924/35*, in: Historisches Lexikon Bayerns, URL: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44476> (9-10-2012)

‘völkischen’ en de conservatieve politieke elite, om de nieuwe zittende macht van sociaaldemocraten in de Republiek van Weimar, te destabiliseren. De historicus Werner Jochmann duidt het belang van deze antisemitische retoriek als destabiliserende factor als volgt: ‘Allerdings war den staatstragenden Parteien sowie den Regierungen in Reich und Ländern auch jetzt nicht zureichend bewußt, daß alle Anschläge auf Existenz und Sicherheit der Juden in letzter Konsequenz auf den Parlamentarismus, die Demokratie, die Republik in ihrer gegenwärtigen Form abzielten.’¹²⁵ Antisemitisme straalde af op het hele systeem zonder dat men zich daar al te bewust van was en dus knaagde het aan de legitimiteit van dat systeem, aldus Jochmann. Dat wil echter niet zeggen dat het antisemitisme uit de eerste jaren van de Weimar Republiek bij voorbaat een vanzelfsprekende latere val van de Republiek verklaarde, maar het was wel degelijk een belangrijke factor die daar aan heeft bijgedragen. Bovendien waren er enkele prominente joodse politici die de republiek vertegenwoordigden, waaronder Hugo Preuß en Walther Rathenau, op wie de antisemitische retoriek perfect geprojecteerd kon worden, zoals die er ook tijdens de linkse revolutie met Kurt Eisner en Rosa Luxemburg waren geweest. Het maakte de antisemitische retoriek daarmee tot een makkelijk inzetbaar en effectief middel om de legitimiteit van de republiek te ondermijnen. Een middel dat om die redenen ook steeds meer werd gebruikt door antisemitische organisaties.¹²⁶

De laatste verandering van het antisemitisme in de beginjaren van de republiek was de toename van antisemitisch geweld. Daarmee past deze verandering ook naadloos binnen de ‘brutaliseringsthese’. Het geweld uitte zich in verschillende vormen: Van individuele mishandelingen, vernielingen van eigendommen, moord op joodse prominenten zoals Walther Rathenau, tot aan pogroms, met name in het jaar 1923. Van dat laatste was de ‘Scheunenviertelpogrom’ waarschijnlijk het bekendste voorbeeld. Op 5 november 1923 werden in Berlijn de ‘Ostjuden’ in de gelijknamige wijk aangevallen door gefrustreerde arbeiders, die te kampen hadden met werkloosheid en hyperinflatie. Hun frustraties daarover vierden ze, opgestookt door antisemitische agitators, bot op de ‘Ostjuden’ in het nabijgelegen ‘Scheunenviertel’.¹²⁷ Toch waren pogroms als deze nog altijd eerder regel dan uitzondering in Duitsland en vonden ze vooral plaats in een select aantal steden en gebieden van Duitsland zoals Berlijn en Beieren. Bij Beieren had dat te maken met de zeer ingrijpende linkse revolutionaire gebeurtenissen die ze daar achter de rug hadden, wat tot gevolg had dat er daarna een extra contrarevolutionaire slag naar rechts werd gemaakt onder leiding van

---

¹²⁵ Werner Jochmann, *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945*, 183

¹²⁶ Voor een meer uitgebreide lijst van joden die prominent actief waren in de politiek, in de revolutionaire periode van 1918/19 en in de Weimar-Republiek zie: Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte: Vierter Band, Vom Beginn des ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949* (München 2003) 504-505

¹²⁷ David Clay Large, ‘Out with the Ostjuden’: The Scheunenviertel riots in Berlin, november 1923’, in: Christhard Hoffman (ed.), *Exclusionary violence: Antisemitic riots in modern German history* (Michigan 2002) 130-133

Gustav Ritter von Kahr. Onder zijn leiding kon Beieren verworven tot een vrijplaats voor radicale 'völkische' individuen en organisaties, waar de kans op pogroms groter was dan in de rest van Duitsland.¹²⁸

Ondanks dat het gevaar van het antisemitisme voor alle groepen joden in Duitsland groeide, betekende dit zeker niet dat er meer solidariteit ontstond tussen de verschillende groepen. Ondanks de groeiende gemeenschappelijke vijand raakten de twee grootste joodse groeperingen, de liberalen en de zionisten, steeds verder van elkaar verwijderd. Ze scherpten hun eigen identiteit steeds verder aan door zich hardnekkig af te zetten tegen elkaars standpunten, ten aanzien van de Duits-joodse synthese en de omgang met het antisemitisme. De liberalen focusten zich vooral op het bewustmaken en de bewustwording van het groeiende gevaar van het antisemitisme bij de eigen achterban en de strijd die men ertegen diende te voeren: 'Wer noch nicht über die Größe der Gefahr, die uns bedroht, orientiert war, mußte an hand dieser Zusammenstellung erkennen, wie hoch die antisemitische Woge bereits brandet'.¹²⁹ Men streed tegen dit gevaar door middel van onder andere anti-antisemitische campagnevoering rond verkiezingen. Dit deed men bijvoorbeeld door middel van de verspreiding van brochures op universiteiten om meer begrip te kweken voor de situatie van de Duitse joden. Een ander voorbeeld van een dergelijke bestrijdingsaanpak, was die van onjuiste berichtgeving in kranten waar joden negatief uitkwamen, welke zij vriendelijk verzochten te rectificeren, nadat men de krant met inhoudelijke argumenten probeerde te overtuigen van haar verkeerde kijk op bepaalde zaken.¹³⁰

De liberale C.V. probeerde zich bij dit alles te profileren als de belangrijkste belangenbehartiger van alle Duitse joden, degene die echte oplossingen bood en de strijd aanging om het bestaan van de joodse minderheid in Duitsland te waarborgen. Daarbij bleven het geloof in de emancipatie van de Duitse joden en het gevoel van het Duits-zijn bij de liberalen overeind, al was het alleen maar om zich niet gewonnen te geven tegenover de ideeën van de zionisten over deze thematiek. De zionisten zouden volgens de liberalen het antisemitisme alleen maar verder aanwakkeren omdat zij, met hun roep om een eigen staat, zich duidelijk aanwijsbaar gedroegen als een staat in een staat en een vijfde colonne in tijden van oorlog. Dat punt was goed te onderbouwen, aangezien de antisemiet Alfred Roth reeds op deze manier gebruik had gemaakt van de zionistische

---

¹²⁸ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden*, 177

¹²⁹ IdR, *Kampf*, Heft 10 (Oktober 1919)

¹³⁰ IdR, *Wahlkampf; Antisemitismus; Vorherrschaft des Judentums; Kulturkampf gegen das Judentum*, Heft 5 (Mei 1919); *Kampf gegen den Antisemitismus auf den Universitäten*, Heft 9 (September 1920); *Der Geiselmord in München*, Heft 7-8 (Juli 1919)

retoriek en daarmee de vijandigheid ten aanzien van de joden in ieder geval niet werd ingedamd.¹³¹ Dat mag, alhoewel redelijk beargumenteerbaar, echter geen rechtvaardiging zijn voor het idee dat de zionistische retoriek daarmee ook verantwoordelijk was voor de groei van het antisemitisme.

In tegenstelling tot de liberalen hadden de zionisten geen behoefte aan het actief bestrijden van het antisemitisme. Zij gebruikten berichtgeving over antisemitische voorvallen hoogstens om hun standpunt keer op keer te bevestigen, dat men nooit voor vol zou worden aangezien in Duitsland en dat de enige toekomst voor de joden in de stichting van een eigen staat lag. Daarmee functioneerde het wellicht ook als een overlevingsmechanisme. Men kon vrij onverschillig doen over het antisemitische gevaar dat dreigde, omdat men wist dat er elders een betere toekomst wachtte.¹³² Na enkele pogroms in 1923 verklaarde men het beleid, dat tot doel had volledige assimilatie na te streven, zelfs definitief failliet: 'Das deutsche Judentum steht heute vor der Tatsache, daß seine Politik des letzten Jahrhunderts völlig bankrottiert hat.'¹³³ Daarmee deelden de zionisten gelijk een sneer uit aan de politieke visie van assimilatie die de liberalen erop nahielden.

Naast de fundamenteel verschillende visies op de positie van de joden in Duitsland, zat men ook niet op één lijn, daar waar het ging over de omgang met de 'Ostjuden'. De liberale joden wilden over het algemeen zo min mogelijk geassocieerd worden met deze groep joden, die zich in hun ogen te opzichtig joods gedroegen. Zij waren daarmee de tegenpool van de liberale jood, die zich zoveel mogelijk Duits gedroeg en zo min mogelijk te maken wilde hebben met de oude joodse gebruiken. De 'Ostjuden' waren door het behoud van de joodse gebruiken ook kwetsbaarder ten aanzien van antisemitische retoriek en geweld. Dat kon indirect ook een gevaar voor de liberale joden betekenen, als zij te veel met deze groep geassocieerd zouden worden.¹³⁴ Daarom probeerden de liberalen het stemrecht van deze groep ook zo veel mogelijk te beperken voor verkiezingen binnen de eigen gemeenschap, zodat lokale joodse gemeenschapsraden niet door 'Ostjuden' gedomineerd konden worden. Dit diende ook weer als een bevestiging van het gevoel dat ze als liberale jood fundamenteel anders waren dan de 'Ostjuden' en er daarom zo min mogelijk mee geassocieerd wilden worden. Daarmee werden ze echter wel in de armen gedreven van de zionisten, die het beleid van de liberalen ten aanzien van de 'Ostjuden' als ondemocratisch en discriminatoir afdeden.¹³⁵ Het was één van de vele punten waarover de zionisten en de liberalen het fundamenteel oneens waren in de beginjaren van de Weimar-Republiek. De polarisatie tussen beide groepen is in deze periode dan ook duidelijk toegenomen. Dit maakte uiteindelijk dat het ook lastiger was om als

---

¹³¹ IdR, *Zionismus und Antisemitismus*, Heft 7-8 (Juli 1919); *Die Konsequenz der zionistischen Theorie*, Heft 1 (Januari 1920)

¹³² Donald L. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany* (Louisiana 1980) 143

¹³³ Jüdische Rundschau, *Schicksalsstunde des deutschen Judentums*, Heft 96 (9-11-1923)

¹³⁴ Martin Liepach, *Das Wahlverhalten der jüdischen Bevölkerung; Zur politischen Orientierung der Juden in der Weimarer Republik* (Tübingen 1996) 60

¹³⁵ Donald L. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany*, 116-120

joodse gemeenschap in zijn geheel op een krachtige manier een vuist te maken tegen het oprukkende antisemitisme. Of deze trend van polarisatie tussen de verschillende joodse groepen zich ook in de rest van de Weimar-periode zou doorzetten, dat moest echter nog blijken.

Een onverantwoord risico

‘Das Ergebnis ist, daß, wo irgend mein Name genannt wird, der lebhafteste Widerspruch, ja mehr als das, die offenste Feindschaft sich regt. Keine Regierung kann und wird sich mit mir einlassen, ebensowenig wie irgend der bürgerlichen Parteien.’¹³⁶

Aan het einde van de oorlog en vlak daarna, werd Walther Rathenau om verschillende redenen gezien als een zeer controversieel figuur, iets waar hij zich welbewust van was, getuige bovenstaand citaat. Eén van de redenen dat Rathenau als controversieel werd gezien, waren zijn ambivalente ideeën ten aanzien van het socialisme en de linkse revolutie. In zijn bestseller *Von kommenden Dingen* (1917) verkondigde Rathenau dat hij weinig op had met het dogmatische socialisme, zoals dat te vinden was in de nieuwbakken Sovjet-Unie: ‘Dieses Buch trifft den dogmatischen Sozialismus ins Herz.’¹³⁷ Zo had Rathenau weinig geloof in de natuurkundige wetmatigheid van het idee dat de weg naar het socialistische paradijs vastlag. De dogma’s rekenden daarmee volgens hem buiten de wil van het menselijke hart, welke een zeer belangrijke factor was voor het pad dat men zou kiezen en de koers in de praktijk weleens zou kunnen wijzigen ten opzichte van datgene wat de theorie voorschreef. Bovendien zou men aan het einde van de weg alleen een mechanisch aards geluk hebben bewerkstelligd, iets wat voor hem te weinig betekenis had om nastrevenswaardig te zijn.¹³⁸ Daarbij was hij ook geen voorstander van het dogma van de revolutie, zoals deze in Rusland had plaatsgevonden, als juiste middel voor het te bereiken doel: ‘Revolution ist nicht bloß Umwälzung, sie ist zugleich Umschüttelung.’¹³⁹ Ze zou volgens hem te weinig fundamentele veranderingen bewerkstelligen in de Duitse samenleving, het zou de oude heersende kliek slechts vervangen door een nieuwe, het zou niet direct goed zijn voor de economie en het zou waarschijnlijk geen gelijkere verdeling van de welvaart opleveren.¹⁴⁰

---

¹³⁶ WRG V-II, Brief 2074 (31-10-1918) 2012

¹³⁷ Walther Rathenau, ‘Von Kommenden Dingen’ (1917), *Gesamtausgabe II - Hauptwerke und Gespräche* (München 1977) 297-499; 303

¹³⁸ Ibidem

¹³⁹ Walther Rathenau, ‘Kritik der dreifachen Revolution’ (1919), *Schriften aus Kriegs- und Nachkriegszeit* (Berlijn 1929) 341-459; 358

¹⁴⁰ Walther Rathenau, ‘Kritik der dreifachen Revolution’, *Schriften aus Kriegs- und Nachkriegszeit*, 364, 382-383

Ondanks dat hij tegen de dogma's van het socialisme ageerde, duidden sommige opmerkingen en uiteenzettingen erop, in de vele essays die hij schreef in de periode dat hij 'persona non grata' was, dat hij toch ook enige sympathie koesterde voor de linkse revolutie in Duitsland als wel voor bepaalde aspecten van het socialistische gedachtegoed. Rathenau liet blijken dat hij vóór het idee was om de mechanismen van de vrije markteconomie enigszins te beperken, omdat het ten goede zou komen aan het algemeen belang: 'Gerechtigkeit der Wirtschaft bedeutet, daß Wirtschaft nicht Privatsache, sondern Sache aller ist' en 'Jeder ist für Alle, Alle sind für Jeden verantwortlich'.¹⁴¹ Ook liet hij zich deels positief uit over het politieke radensysteem, die tijdens de revolutionaire periode her en der waren ontstaan, als verbetering ten opzichte van het parlementaire systeem: 'Die Räte in ihrer primitiven Entstehung und Form, in ihrer ungeschulten Methode und unzulänglichen Erfahrung, haben in sechs Monaten in Deutschland mehr Initiative, eigene Gedanken und Richtkraft gezeigt als die deutschen Parlamente in fünfzig Jahren, von der Komitragik der Nationalversammlung zu schweigen.'¹⁴²

Rathenau sympathiseerde bij vlagen niet alleen met het socialisme en de revolutie, hij geloofde zelfs dat hij met zijn ideeën en toonaangevende essays een belangrijke bijdrage had geleverd aan de revolutie en vond het raar dat de Duitse jeugd, die deze revolutie gewild had en begonnen was, hem daar niet eens voor had bedankt: 'Ohne Dank und Gruß! In 400 Jahren – in 400 Jahren wird die Geschichte berichten, daß in den ersten Tagen der deutschen Revolution Deutschlands Jugend ohne Dank und Gruß an mir vorübergegangen ist.'¹⁴³ Weliswaar was Rathenau niet zozeer voor een revolutie om verandering te bewerkstelligen, desondanks was hij zeker wel voor veranderingen van de Duitse samenleving 'an sich', iets wat hij door de ervaring van de oorlog zelfs als onvermijdelijk beschouwde: 'Man wird den Krieg als das erkannt haben, was er ist: die wirtschaftliche und soziale Revolution der Alten Welt, man wird seine Ursachen in den sozialen Spaltungen und in ihren nationalistischen und imperialistischen Folgeerscheinungen finden.'¹⁴⁴ Alles bij elkaar opgeteld maakten zijn linkse sympathieën hem voor de 'völkischen' de personificatie van het joodsbolsjewisme. Anderzijds was hij voor de sociaal-democraten té radicaal in zijn ideeën over de economische hervormingen die hij wilde bewerkstelligen. Ondanks dat zijn ideeën een stuk ambivalenter waren dan té radicaal of joodsbolsjewistisch, vormden ze wel een belangrijke component van zijn controversiële imago. Daarbovenop kwam dat hij door Ludendorff langzaam naar voren werd geschoven als de personificatie van de dolkstoottheorie. Deze aan hem gelinkte mythe en die van het joodsbolsjewisme maakten het daarmee niet alleen controversieel om hem naar voren te schuiven in een belangrijke politieke functie, het maakte het voor hem persoonlijk ook

---

¹⁴¹ Walther Rathenau, 'Kritik', 404

¹⁴² Walther Rathenau, 'Kritik', 397

¹⁴³ WRG II, *Hauptwerke und Gespräche*, 765

¹⁴⁴ Walther Rathenau, 'Sicherungen' (September 1918), *Schriften aus Kriegs- und Nachkriegszeit*, 77-95; 90

gevaarlijk om een dergelijke functie als Duitse jood te bekleden. De joodse bankier Max Warburg had om soortgelijke, doch minder controversiële, redenen zelfs de post van minister van financiën onder Max von Baden afgeslagen, omdat hij daarmee te nadrukkelijk een antisemitisch vooroordeel in de hand zou werken, wat voor hemzelf en voor de hele joodse gemeenschap in Duitsland extra gevaar kon opleveren.¹⁴⁵

Alsof dit nog niet genoeg was, waren er nog meer controverses rond zijn persoon, die het onmogelijk maakten om vlak na de oorlog in de landelijk politiek door te breken. Daarbij speelden onder andere negatieve mediacampagnes in het buitenland een rol, met name in België en Frankrijk. Deze campagnes gingen vooral over de destructieve rol die hij met zijn ideeën en plannen tijdens de oorlog had gespeeld, voor de burgers en de industrie in bovengenoemde landen. Hij werd daarbij zelfs beschuldigd van oorlogsmisdaden, omdat hij het plan had gesteund om Belgische dwangarbeiders naar Duitsland te halen ten bate van de oorlogseconomie, hetgeen hij inderdaad ook had gedaan.¹⁴⁶ Ook zou hij met zijn KRA-beleid de fabrieken in België en Frankrijk doelbewust kapot hebben gemaakt, iets wat zij als het 'Rathenau-plan' betitelden. In werkelijkheid bestond een dergelijk plan niet en was het überhaupt een loze beschuldiging, omdat ze het initiatief van dit zogenaamde 'Rathenau-plan' dateerden in 1916, op het moment dat Walther Rathenau al was opgestapt als hoofd van de KRA. Desondanks was het een pijnlijk aantijging, welke Rathenau zich naar eigen zeggen zelfs even liet voelen als Alfred Dreyfus, de Frans-joodse officier die op antisemitische gronden vals werd beschuldigd van spionage voor de Duitsers en daar een lange gevangenisstraf aan overhield.¹⁴⁷ Rathenaus controversiële imago zorgde ervoor dat hij tijdelijk 'persona non grata' werd in de Duitse politiek en daarmee moest hij voor even noodgedwongen zijn ambitie om in de landelijke politiek door te breken in de ijskast zetten.

Doordat hij geen kans maakte om in de landelijke politiek door te breken schreef hij in deze periode vele essays waarin hij zijn politieke ideeën uiteenzette, in de hoop dat hij op die manier wellicht nog enige invloed uit kon oefenen op het te voeren naoorlogse beleid. Desondanks bleef het verlangen om meer directe invloed uit te oefenen aanwezig, wat maakte dat hij wederom in een wat neerslachtige fase in zijn leven terecht kwam. Daarbij hielpen de valse aantijgingen in zijn richting uiteraard niet echt mee. Zijn gemoedstoestand verslechterde nog meer door de eisen die Duitsland werden opgelegd door het Verdrag van Versailles, welke zich in de loop van 1919 langzaam begonnen af te tekenen. Het waren pijnlijke eisen, die totaal tegen Rathenaus idee van een waardige vrede ingingen. Dat leidde tot meerdere dramatische oproepen van hem aan de Duitse politieke leiding om deze dictaatvrede niet te tekenen en aan de geallieerden om Duitsland een wat meer

---

¹⁴⁵ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 171

¹⁴⁶ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 180

¹⁴⁷ WRG V-II, Brief 2375 (19-7-1919) 2228

humane vrede voor te schotelen. Men wilde toch niet de totale 'vernichtung' van Duitsland, welke alleen maar voortkwam uit het immorele motief van wraak.¹⁴⁸ Uiteindelijk hielpen zijn oproepen weinig, aangezien de Duitsers de harde vredeseisen van Versailles in juni 1919 toch moesten slikken.

Gelukkig voor Rathenau kon hij een jaar later meer doen dan slechts hulpeloos toekijken hoe Duitsland zijn dictaatvrede kreeg opgelegd. Hij mocht namelijk als financieel adviseur aanschuiven voor de Duitse delegatie bij de Spa-conferentie in juni 1920. De onderhandelingen met de geallieerden in Spa, gingen over de ontwapening van Duitsland en over de leveranties van kolen als onderdeel van de herstelbetalingen. Deze conferentie was de eerste na Versailles, waarbij Duitsland als meer gelijkwaardige partner aan de onderhandelingstafel zat, zonder dat het overigens in de positie was om zelf harde eisen te stellen. De opmaat voor dit hernieuwde vertrouwen in Rathenau en het herstel van zijn directe betrokkenheid bij de politiek, moeten gezien worden in het licht van zijn houding ten aanzien van de Kapp-putsch enkele maanden eerder. Bij deze poging om de Weimar-Republiek omver te werpen, bemiddelde Rathenau op eigen initiatief tussen de putschisten en de vertegenwoordigers van de Republiek om tot een overeenkomst te komen, waarbij hij duidelijk de kant koos van de jonge Republiek.

Ondanks dat zijn bemiddelende rol niet overschat moet worden en de mislukking van de putsch vooral moet worden toegeschreven aan het gebrek aan cohesie bij de putschisten en de vele arbeidersopstanden die uitbraken, met als doel de besturing van het land door de putschisten onmogelijk te maken, liet Rathenau hiermee wel zien dat hij het beste voor had met de jonge Republiek. Voor deze houding kreeg hij een beloning van het herstelde kabinet, doordat hij gekozen werd om zitting te nemen in het 'Tweede Socialisatie Comité'. Dit comité was opgericht om kleine economische hervormingen door te voeren en de ongebreidelde mechanismen van de vrije markt te beperken. Ondanks de goede intenties van het comité kregen ze uiteindelijk geen hervormingen doorgevoerd, omdat Duitsland vooral bezig was met het nog meer nijpende probleem van de herstelbetalingen. Daarbij kwam ook dat de politieke linkervleugel niet langer meer de belangrijkste rol speelde in de nieuwe kabinetten, wat ervoor zorgde dat een links initiatief als het 'Tweede Socialisatie Comité' ten dode was opgeschreven.¹⁴⁹

Rathenau werd uiteindelijk nog verder politiek gerehabiliteerd, toen hij als financieel adviseur mocht deelnemen aan de Spa-conferentie. Waarschijnlijk was hij naar voren geschoven door de minister van Financiën Joseph Wirth, degene die ook min of meer voor zijn benoeming in het comité had gezorgd en in wiens kabinetten Rathenau later ook minister van Wederopbouw en minister van Buitenlandse Zaken zou worden. Wirth leek wel enige sympathie te koesteren voor de controversiële Rathenau en bovendien stonden zijn talenten als ondernemer en zijn kennis van de

---

¹⁴⁸ Walther Rathenau, 'Nach der Flut' (1919), *Schriften aus Kriegs- und Nachkriegszeit*, 217-283; 273-283

¹⁴⁹ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 189-190

economie nog steeds buiten kijf, hetgeen niet onbelangrijk was voor een financieel adviseur. Ook zaten beiden op één lijn waar het ging om de te voeren tactiek die het beste was om de geallieerden mee te benaderen. Dat was voor beiden de 'Erfüllungspolitik', een tactiek die erop gebaseerd was om de goede wil van Duitsland te tonen en te laten zien dat men wilde voldoen aan de voorwaarden van Versailles. Dit zou het beste zijn voor Duitsland, want anders zou men misschien met meer ingrijpende maatregelen worden geconfronteerd, wat de situatie alleen maar pijnlijker en nadeliger maakte. Tijdens de Spa-conferentie stond hij hiermee lijnrecht tegenover Hugo Stinnes, de veelzijdige Duitse entrepreneur die ook als adviseur deelnam aan de onderhandelingen en bovendien zelf redelijk wat kolenmijnen bezat. Deze wilde niet zo toegeeflijk zijn ten aanzien van de geallieerden en hun voorstel om 2 miljoen ton kolen per maand te leveren aan de Fransen, zelfs als dat betekende dat zij anders het Ruhrgebied zouden bezetten. Desondanks wisten Rathenau en twee andere financiële experts de rest te overtuigen om toch aan deze eis te voldoen, omdat de Fransen met de bezetting van het Ruhrgebied waarschijnlijk veel meer kolen per maand binnen konden halen en in het aanvankelijke voorstel in het Verdrag van Versailles werd geëist dat Duitsland 3,2 miljoen ton kolen per maand aan Frankrijk zou leveren.¹⁵⁰

Al met al leek de overeenkomst over de levering van 2 miljoen ton kolen per maand vrij goed uitonderhandeld, iets waar Rathenau zelf ook niet ontevreden over was, alhoewel men wel min of meer gedwongen was geweest om het voorstel te ondertekenen: 'die Abwicklung in Spaa ist Ihnen bekannt. Es handelt sich schließlich um einen Kampf für die Einheit des Landes, denn bei Nichtunterzeichnung und darauf folgender Okkupation wäre zweifellos eine Loslösung des Rheinlandes und späterhin eine Absplitterung von Bayern erfolgt. Freilich hätte die neuentstandenen Rheinrepublik vorteile in jeder Beziehung gehabt: übervolle Belieferung der Werke, Befreiung von deutschen Lasten, enges Verhältnis mit Frankreich. Die Kriegsenstschädigung wäre dadurch erledigt gewesen, daß Frankreich statt 24 Millionen sich die ihm zustehenden 39,5 genommen und den Überschuß an uns zum Weltmarktpreis verkauft hätte.'¹⁵¹ Desondanks waren er ook de oude bekende criticasters van de overeenkomst, namelijk de 'völkische' groeperingen en de rechtse politieke partijen. Zij beschouwden een dergelijke verplichte levering als een nieuwe vernedering en als teken van zwakte van de onderhandelaars namens de Weimar-Republiek. De Spa-onderhandelingen markeerden uiteindelijk het begin van de 'Erfüllungspolitik', welke werd voortgezet onder de kabinetten-Wirth. Het markeerde echter ook de politieke rehabilitatie van Rathenau, wiens politieke ambitie uiteindelijk helemaal werd voltooid op het moment dat hij minister van Wederopbouw zou worden in mei 1921.¹⁵²

---

¹⁵⁰ Walther Rathenau, *Industrialist, banker, intellectual, and politician: Notes and diaries 1907-1922*, 243-248

¹⁵¹ WRG V-II, Brief 2689 (22-7-1920) 2440, brief aan Felix Deutsch

¹⁵² Walther Rathenau, *Notes and diaries*, 243-248

Aanvankelijk had Rathenau gepast voor deze ministerspost, omdat hij deze taak als een zeer grote opgave zag en omdat hij weinig vertrouwen had dat er met Frankrijk te onderhandelen viel over een meer constructieve manier van herstelbetalingen, waarbij bijvoorbeeld een deel werd afgelost in de vorm van een levering van 60.000 houten huizen door Duitsland aan de verwoeste gebieden in Noord-Frankrijk.¹⁵³ Desondanks bleef zijn politieke ambitie aanwezig en omdat de post vacant bleef en hij opnieuw werd benaderd door rijkskanselier Joseph Wirth, besloot hij op 29 mei 1921 toch de post als minister van Wederopbouw te accepteren, als lid van de *Deutsche Demokratische Partei*. Toen hij deze taak eenmaal had geaccepteerd, moest hij meteen aan de slag om de 'Erfüllungspolitik' van het kabinet in de praktijk te brengen door met de Franse minister van de Bevrijde Gebieden Louis Loucheur in Wiesbaden onofficieel te onderhandelen over nieuwe vormen van herstelbetalingen. Het waren de eerste directe bilaterale onderhandelingen tussen een Franse en een Duitse minister na het einde van WO I. Aanvankelijk waren de onderhandelingen voor Rathenau en Duitsland een aardig succes geweest. Ten eerste omdat Rathenau rechtstreeks de dialoog was aangegaan met de Franse regering, hetgeen een belangrijke verbetering in de sfeer tussen beide landen betekende en een goede basis vormde voor verdere onderhandelingen: 'Die Aufgabe war, ein Arbeitsprogramm festzustellen; mehr als dies ist nicht erreicht worden, wohl aber ist ein Kontakt gefunden, der vielleicht für den Fortgang nützlich sein kann.'¹⁵⁴ Bovendien zou een constructief bilateraal verdrag kunnen leiden tot economische samenwerking tussen beide landen, iets waar Rathenau met zijn tolunie-idee al eerder in verschillende gedaantes naar had gestreefd, en waarmee het de economische concurrentiestrijd met Groot-Brittannië op termijn eventueel zou kunnen winnen.

Uiteindelijk wist Rathenau ook alternatieve manieren van herstelbetalingen voor elkaar te krijgen, bijvoorbeeld door middel van de levering van Duitse arbeiders die zouden helpen bij de wederopbouw in de verwoeste gebieden, de oplevering van 25.000 houten huizen en het vervangen van een exportbelasting, die door de Fransen werd geïnd, door een bedrag van 7.000 miljoen gouden marken over een periode van 4 ½ jaar. Bovendien wist Rathenau zijn Franse kompaan ervan te overtuigen dat de geallieerden het gebied van 'Oberschlesien' niet mochten opsplitsen, omdat ze anders niet zouden kunnen voldoen aan de gemaakte afspraken in Spa over de te leveren hoeveelheid steenkool. Dat laatste was een zeer belangrijk punt, niet alleen economisch gezien, maar vooral ook omdat daarmee de territoriale integriteit en de glans van de Duitse natie niet nog verder afbrokkelde. Helaas was het zo dat Duitsland in het najaar van 1921 alsnog uitstel van herstelbetalingen aan moest vragen bij de Volkenbond, die daarop besloten om op 20 oktober 'Oberschlesien' alsnog op te splitsen. Die beslissing maakte het daarop weer onmogelijk voor het

---

¹⁵³ David Felix, *Walther Rathenau and the Weimar Republic; The politics of reparations* (Londen 1971) 74

¹⁵⁴ WRG V-II, Brief 2916 (18-6-1921) 2582

kabinet Wirth om nog langer aan te blijven, omdat met het verlies aan territorium het morele krediet van het kabinet ernstig zou zijn aangetast. Daarmee kwam snel een einde aan Rathenaus taak als minister, de politieke functie waar hij zo lang naar had gestreefd. Dat einde was echter niet permanent en hij zou vrij snel weer een dergelijke functie oppakken, namelijk als minister van Buitenlandse Zaken.¹⁵⁵

Het besluit om af te treden was overigens niet unaniem en kanselier Wirth besloot met zijn *Zentrum* en de SPD opnieuw een kabinet te vormen. Voor de DDP was het aftreden meer een kwestie van eer geweest en men was dan ook niet van plan om zo snel weer zitting te nemen in een nieuw kabinet. Rathenau sloot zich bij dit partijbesluit aan. Ondanks dat hij opnieuw een ministerspost kreeg aangeboden en die ook had kunnen accepteren, besloot hij dit niet te doen: 'Mein Ausscheiden aus der Regierung wurde nötig, nicht nur weil die Demokratische Partei einen schwer verständlichen Beschluß gefaßt hatte, sondern auch, weil sich auf Grund der maßlosen Agitation gegen das Wiesbadener Abkommen in rechts gerichteten Kreisen eine Bewegung in der Industrie bemerkbar machte, die mir ein ersprießliches Weiterarbeiten verwehrt hätte.'¹⁵⁶ Niet alleen de partijdiscipline, maar ook de rechtse agitatie had er dus voor gezorgd dat hij had besloten om voorlopig geen ministerspost te vervullen. Dat was niet zo verwonderlijk, aangezien de agitatie vrij agressieve vormen had aangenomen. Zo was er tijdens zijn Wiesbaden-onderhandelingen een gedicht naar buiten gekomen, afkomstig van een extreem-rechtse groepering, die afsloot met de woorden: 'Knallt ab den Walther Rathenau, Die gottverfluchte Judensau!'¹⁵⁷ Daarnaast was de voormalige vicekanselier en minister van Financiën Matthias Erzberger, ruim een maand voor het aftreden van het kabinet, vermoord door rechts-extremisten van de 'Organisation Consul'. Het waren allemaal tekenen dat de vertegenwoordigende politici van de Weimar-Republiek gevaar liepen en dat gold zeker voor zo'n controversieel figuur als Walther Rathenau. Dat alles gebeurde dan ook nog eens in een tijd waarin de 'brutalisering' van de maatschappij hoogtij vierde en waarbij de drempel om geweld tegen politici te gebruiken zeer laag was.

Ondanks dat hij officieel niet meer in het kabinet zat, reisde Rathenau wel onofficieel naar Londen en Parijs om met de Engelsen en de Fransen te onderhandelen over een eventueel uitstel van de herstelbetalingen of een lager bedrag aan herstelbetalingen. Deze onderhandelingen liepen redelijk succesvol voor Rathenau, want uiteindelijk wist hij bij deze bezoeken de basis te leggen voor een moratorium van herstelbetalingen, toegezegd door de 'Commissie van Herstelbetalingen' in Cannes, van 21 maart tot 31 mei 1922. Dat was echter een voorlopig moratorium, want een definitieve regeling kon nog niet worden getroffen, omdat de Franse minister-president Aristide

---

¹⁵⁵ Walther Rathenau, *Notes*, 252-265 en 271

¹⁵⁶ WRG V-II, Brief 2980 (22-11-1921) 2619

¹⁵⁷ WRG V-II, Brief 2923 (26-6-1921) 2586, noot 1

Briand in januari moest aftreden onder druk van de oppositie, die het niet eens was over zijn meer toegesneeflijke houding ten aanzien van Duitsland en het eventuele uitstel van de herstelbetalingen. De geallieerden waren toegesneeflijker geworden omdat men, inclusief de altijd wat starre Fransen, langzaam meeding in het idee dat Duitsland dusdanige economische problemen had dat zij daadwerkelijk niet meer konden voldoen aan de herstelbetalingen, hetgeen overtuigend werd gepresenteerd door Rathenau aan de hand van verschillende statistieken. Overigens werd het moratorium alleen toegezegd en verlengd als Duitsland een belastingverhoging in eigen land zou doorvoeren om zo aan meer inkomsten te komen waarmee de schulden konden worden afgelost.¹⁵⁸ Ondanks deze laatste concessie leek Rathenaus 'Erfüllungspolitik' te werken en liet hij aan de hand van de Spa-conferentie, de Wiesbaden-overeenkomst en deze onofficiële onderhandelingen zien dat hij in staat was, onder moeilijke omstandigheden, toch heel voorzichtig wat scherpe randjes van de dictaatvrede van Versailles af te halen, iets wat door de 'völkischen' en door rechtse politici uiteraard niet als dusdanig werd erkend. Zij zagen in al zijn onderhandelingen slechts een joodse vertegenwoordiger van de Weimar-Republiek, die keer op keer boog voor de geallieerde eisen en Duitsland daarmee alleen maar verder de afgrond instortte.

Ondanks dat Rathenau in een onofficiële functie van waarde was geweest voor Duitsland, besloot hij in januari 1922 toch weer een ministerspost op te pakken en deze keer was dat de post van Buitenlandse Zaken. De post was namelijk nog steeds vacant, terwijl het nieuwe kabinet Wirth al een paar maanden bezig was om een nieuwe ploeg samen te stellen. Ondanks al zijn twijfels of hij onder de gegeven omstandigheden nog iets tot stand kon brengen, ondanks de grote druk van de oppositie en het gevaar van de 'völkische' agitatie besloot hij toch om deze post te accepteren, om nog eenmaal al zijn krachten bijeen te rapen en het best mogelijke eruit te halen: 'Einen schweren Entschluß mußte ich fassen. Ich will noch einmal versuchen alle Kräfte zusammenzuraffen und in Dienst zu stellen. Es sind Stunden der Sorge und des Zweifels.'¹⁵⁹ Zijn ambitie en zijn plichtsbefes wogen in deze beslissing uiteindelijk dan toch zwaarder dan zijn zorgen en zijn twijfel. Het maakte echter ook dat de haat tegen hem alleen maar verder aanzwol, welke een dusdanige omvang en rabiaatheid in zich droeg dat Rathenau die zelf eigenlijk niet meer begreep: "'Sagen Sie, warum hassen mich diese Menschen eigentlich so furchtbar?'. Ich konnte nur erwidern: "Ausschließlich, weil Sie Jude sind und mit erfolg für Deutschland Außenpolitik treiben. Sie sind die lebendige Widerlegung der antisemitischen Theorie von der Schädlichkeit des Judentums für Deutschland. Darum sollen Sie getötet werden".¹⁶⁰ Die laatste voorspelling kwam een paar maanden later inderdaad uit.

---

¹⁵⁸ Walther Rathenau, *Notes*, 273-290

¹⁵⁹ WRG V-II (31-1-1922) 2637

¹⁶⁰ WRG II, *Hauptwerke und Gespräche*, 854, Rathenau in gesprek met zijn collega van de DDP Hellmuth von Gerlach

Overigens was het zo dat niet alleen rechts-extremisten bezwaar maakten tegen de aanstelling van een jood als minister van Buitenlandse Zaken. Ook de joodse gemeenschap stond niet te springen bij het idee dat Rathenau dit ambt zou gaan bekleden, evenals zijn eigen moeder. De vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap konden namelijk wel op hun vingers natellen, dat als hij een diplomatieke fout zou maken of een impopulair besluit zou nemen, het wel eens vergaande consequenties kon hebben voor de hele joodse gemeenschap, in een periode dat de radicalisering van het antisemitisme in de samenleving tegen het kookpunt aan zat. Om deze situatie niet te laten overkoken, ging er een afvaardiging van Duitse zionisten, inclusief Albert Einstein, op bezoek bij de nieuwbakken minister om hem vriendelijk te verzoeken afstand te doen van zijn functie. Hierbij gingen ze uit van de gedachte dat Duitsland, onder de gegeven omstandigheden, niet klaar was voor een joodse minister op deze post en dat het anders wel eens negatieve gevolgen kon hebben voor henzelf en de hele joodse gemeenschap. Rathenau had zijn moeder niks verteld omdat hij wist dat ze ertegen was en angstig was dat ze ook haar laatste zoon zou verliezen, ditmaal aan politiek geweld. Toen ze er eenmaal via de krant achter was gekomen dat hij de functie had aangenomen en hem daarmee confronteerde antwoordde hij: 'Mama, ich mußte es ja, weil sie keinen anderen gefunden haben.'¹⁶¹ Ondanks de wanhopige oproep van zijn moeder en een deel van de joodse gemeenschap om het niet te doen, trok Rathenau uiteindelijk toch zijn eigen plan en focuste hij zich op zijn taak om de 'Erfüllungspolitik' verder uit te voeren.

De eerste echte gelegenheid om nog wat scherpe randjes van de opgelegde herstelbetalingseisen af te schaven, diende zich aan tijdens de Conferentie van Genua, die plaatsvond van 10 april tot 19 mei 1922 en waaraan 33 landen meededen, waaronder Duitsland en de Sovjet-Unie. De grootste kredietverstrekker van de wereld was daar echter niet bij, de Verenigde Staten. Onder andere om die reden was Rathenau weinig optimistisch dat hij in Genua dan ook werkelijk iets voor elkaar kon krijgen: "Genua is ... een conferentie waarbij de grootste kredietverstrekker van de wereld wegblijft, waar de herstelbetalingskwestie dan ook niet behandeld kan worden ... en waar de Russische situatie veel meer aandacht zal krijgen dan die van Duitsland." Daarop concludeerde hij: "Daarom zal de conferentie weinig hoopvol voor ons zijn".¹⁶² Uiteindelijk zou Rathenau daar ook gelijk in krijgen. De nieuwe minister-president van Frankrijk Raymond Poincaré stond namelijk bekend als een hardliner ten aanzien van de Duitsers en wilde eigenlijk niets toegeven ten aanzien van de Duitse herstelbetalingen. Sterker nog, hij wilde Duitsland liever helemaal geen platform geven waar ze konden onderhandelen over een revisie van de herstelbetalingseisen. Om die reden was Poincaré zelf ook de grote afwezige op de conferentie, maar de Franse delegatie die hij afvaardigde, onder leiding van Louis Barthou, hanteerde dezelfde lijn als

---

¹⁶¹ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau*, 396-398

¹⁶² Geciteerd in: David Felix, *Walther Rathenau and the Weimar Republic; The politics of reparations*, 130

hij. De Franse koppigheid leidde tot grote irritatie bij Lloyd George en de Engelse delegatie waardoor de Engelsen en de Fransen als een gebrouilleerd koppel, maar ook als de belangrijkste aanwezige landen op de conferentie, vertrokken naar Genua.¹⁶³

Uiteindelijk kreeg Rathenau ook niets voor elkaar bij de Engelsen, die nu min of meer alleen stonden in hun meer verzoenende politiek ten aanzien van de Duitsers. Het was echter ook een politiek die in eigen land steeds meer onder druk stond door de oppositie, waardoor Lloyd George in Genua min of meer gedwongen was een houding aan te nemen dat er bij hem als eenling ook niets te halen viel voor de Duitsers. Dit alles maakte dat Duitsland zijn pijlen richtte op de Sovjet-Unie, de andere paria die op de conferentie aanwezig was. Met hen probeerde Rathenau een apart verdrag te sluiten, niet alleen omdat ze beiden paria's waren, maar ook omdat hij bang was dat de Sovjet-Unie eventueel met eigen herstelbetalingseisen zou komen, als derde lid van de Triple Entente. De Sovjet-Unie wilde best een bilateraal verdrag met Duitsland sluiten omdat er een plan in de lucht hing van een financieel en economisch consortium van westerse landen, dat erop gericht was om de naoorlogse economie van Rusland weer op te bouwen. De Sovjet-Unie was tegen dit plan en zag het vooral als een samenzwering van kapitalistische landen waar ze niet aan mee wilden werken. Al met al waren dit voor beide landen goede redenen om samen op 16 april 1922 het controversiële Verdrag van Rapallo te ondertekenen. Het verdrag hield uiteindelijk in dat Duitsland de Sovjet-Unie officieel zou erkennen, dat er een einde zou komen aan wederzijdse herstelbetalingseisen, dat men intensief zou samenwerken op economisch gebied en dat Duitsland militaire oefeningen mocht doen op SU-grondgebied.¹⁶⁴

Uiteraard stuitte het Verdrag van Rapallo opnieuw op grote kritiek in eigen land. De 'völkische' groeperingen zagen in Rapallo het teken dat er een joodsbolsjewistische samenzwering aan de gang was, wat leidde tot een groot aantal doodsb bedreigingen aan zijn adres vanuit rechts-extremistische hoek. Dat had voor Rathenau zelf tot gevolg dat hij permanente politiebewaking kreeg, iets waar hij niet echt blij mee was. Rathenau zelf vond dat hij met Rapallo niet zo'n slechte deal had gemaakt en dat het ongeveer het enige was wat men er überhaupt uit had kunnen halen: 'Ich bin überzeugt, daß wir gehandelt haben, wie wir mußten. Ohne Wunden geht das nicht ab, und der Sturm ist noch nicht vorüber.'¹⁶⁵ Dat was allesbehalve de mening van het grootste deel van de mensen in eigen land. Anderen die ertegen ageerden waren opnieuw de zionisten, die hem opnieuw opriepen om af te treden, omdat hij niet het recht zou hebben op dat moment als jood het Duitse volk te leiden als minister van Buitenlandse Zaken.¹⁶⁶ Daarbij hadden zij uiteraard ook het gevaar in het achterhoofd, waartoe een aanblijven van Rathenau zou kunnen leiden voor de eigen joodse

---

¹⁶³ Carole Fink, *The Genoa Conference, European Diplomacy 1921-1922* (North Carolina 1993) 69-71

¹⁶⁴ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 203-204

¹⁶⁵ WRG V-II, Brief 3057 (28-4-1922)

¹⁶⁶ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau*, 206

gemeenschap. Ook de rechtse politici hadden hun messen geslepen ten aanzien van de Duitse delegatie die het verdrag had gesloten en met name de rechtse DNVP-politicus Karl Helfferich had daar een leidende rol in. Hij ageerde van begin af aan al tegen de Weimar-Republiek in zijn geheel, maar met name ook tegen de 'Erfüllungspolitik' van het kabinet Wirth. Eerder had hij al een grote campagne gestart tegen Matthias Erzberger, die hij als een corrupt politicus betitelde en als de personificatie van de ellendige Republiek. Dit had uiteindelijk indirect geleid tot de succesvolle moordaanslag op Erzberger. Nu had hij met de Duitse delegatie, Rathenau en Rapallo een nieuw symbool gevonden van de waardeloze Republiek. Hij wilde met zijn nieuwe doel overigens niet dezelfde fout maken als met Erzberger, die hij vooral persoonlijk had aangevallen, waarmee hij misschien wel deels verantwoordelijk was geweest voor zijn dood. Nu probeerde hij de persoon en zijn kritiek duidelijker van elkaar te scheiden om eenzelfde scenario te voorkomen, maar dit nuanceverschil was niet besteed aan de 'völkischen' en zeker niet aan de terroristische anti-Weimar cel die uiteindelijk een einde zou maken aan het leven van Walther Rathenau.¹⁶⁷

Er waren genoeg oude en nieuwe redenen om Walther Rathenau te vermoorden in juni 1922. De radicale atmosfeer van de tijd waarin hij leefde en de vele doodsbedreigingen die al aan zijn adres waren gedaan naar aanleiding van zijn controversiële rol in de Weimar-Republiek, maakten een gewelddadige dood daarmee voor hem bijna onvermijdelijk. Dat was overigens iets wat Rathenau zelf ook goed beseftte en waar hij op een bepaalde manier weinig moeite mee leek te hebben, hopende dat zijn leven daarmee misschien een offer kon zijn voor een betere Duitse toekomst. Een offer dat zou leiden tot het inzicht dat het anders moest met Duitsland en dat zijn dood de natie op de lange termijn weer op het juiste pad zou brengen: 'Was sein wird, wird sein. Ich habe eine Aufgabe zu erfüllen – vielleicht nicht zu vollenden. Wenn meine Stunde geschlagen hat – und nicht früher – werde ich genommen werden. Dann, wenn ich dieses Land ein wenig näher dem Frieden verlasse, - auch wenn es noch ein weiter Weg zum Wohlstand sein wird – werde ich fühlen, daß ich es nicht zu früh verlassen habe.'¹⁶⁸

Op 24 juni 1922 was het dan zover. De terroristische cel 'Organisation Consul', een afsplitsing van de bekende Ehrhardt-brigade, was degene die de dood van Walther Rathenau had beraamd. Dat was niet zo verwonderlijk aangezien de cel als doel had om met moordaanslagen op vertegenwoordigende politici van de Weimar-Republiek, diezelfde Republiek te ondermijnen. Op die manier zou men tussen 1919 en 1922 verantwoordelijk zijn voor ongeveer 300 politieke moorden, waaronder die op Matthias Erzberger.¹⁶⁹ De aanslag werd uiteindelijk gepleegd door de 23-jarige student Erwin Kern, de 26-jarige Hermann Fischer en de 20-jarige chauffeur Ernst-Werner Techow. Zij

---

¹⁶⁷ David Felix, *Reparations*, 164-166

¹⁶⁸ WRG II, *Hauptwerke und Gespräche*, 853, Rathenau in gesprek met de Britse luitenant-kolonel Stewart Roddie (Februari 1922)

¹⁶⁹ Howard Stern, 'The Organisation Consul', *Journal of Modern History* 35 (1962) 20-32

volgden op die bewuste dag met hun eigen auto Walther Rathenau vanuit zijn Berlijnse villa, waarvandaan hij wegreed in een open auto. Ze schoten hem neer op het moment dat de wagens elkaar kruisten en gooiden vervolgens een handgranaat in de auto om het karwei af te maken. Overigens was Rathenau niet meteen dood, wat een klein wonder mag heten, maar niet kort daarna overleed hij toch. Hun opzet was geslaagd. Rathenau was niet meer. De moordaanslag betekende het gewelddadige einde van het leven van deze bijzondere Duits-joodse man.¹⁷⁰

Wassermanns pad van hoop naar ontgoocheling

‘Bin trotz der beständig einlaufenden Siegesnachrichten tief verstimmt. Wenn eine Welt im Blut schwimmt, wie sollte man sich da freuen können?’¹⁷¹

Jakob Wassermann stond enigszins ambivalent tegenover het feit dat Duitsland betrokken raakte bij een oorlog. Die ambivalentie bestond eruit dat Wassermann enerzijds bevangen was geraakt door de ‘Geist von 1914’, maar anderzijds hekelde hij de oorlog vanuit humanitair oogpunt, het feit dat er zoveel bloed moest vloeien en zoveel slachtoffers vielen, getuige ook bovenstaand citaat. Net als vele Duitse joden greep hij de oorlog aan om zijn Duits patriottisme te laten gelden en zo had ook hij het plan opgevat om, net als vele andere joden, zich als vrijwilliger te melden bij het Duitse leger en mee te vechten voor de glorieuze overwinning van de Duitse natie. Zijn vrijwillige aanmelding werd echter tegengehouden door zijn vrouw, die het ten eerste geen goed idee vond dat haar man mee zou vechten in een oorlog en ten tweede het idee van ‘haar man’ en ‘oorlog’ als volkomen onverenigbaar beschouwde.¹⁷² Desondanks voelde hij toch de behoefte om zijn vaderlandsliefde te uiten en publiceerde daarom in 1915 enkele patriottistische essays in de *Neue Rundschau* met titels als ‘Das deutsche Wesen’ en ‘Nationalgefühl’.¹⁷³ Het Duits nationalisme was duidelijk bij Wassermann aanwezig. Hij geloofde daadwerkelijk in de aanwezigheid van dat nationalisme bij hemzelf, iets wat hij ook als vanzelfsprekend beschouwde: ‘Ein Mensch ohne Nationalgefühl ist wie einer ohne Glauben und Gott.’¹⁷⁴

Aan de andere kant was Wasserman dus een tegenstander van de oorlog. Het idee dat miljoenen mensen op elkaar schoten in het geciviliseerde Europa, bloedbaden aanrichtten, en dat ellende en het fenomeen van de gewelddadige dood zich verspreidden over het continent vond hij verschrikkelijk. De familie Wassermann werd bovendien zelf ook door deze verschrikkingen

---

¹⁷⁰ David Felix, *Reparations*, 172

¹⁷¹ Geciteerd in: Thomas Kraft, *Wassermann*, 133 (19 augustus 1914)

¹⁷² Thomas Kraft, *Wassermann*, 134

¹⁷³ Rudolf Koester, *Jakob Wassermann* (Berlijn 1996) 54

¹⁷⁴ Geciteerd in: Thomas Kraft, *Wassermann*, 139

getroffen, toen zijn halfbroer Armin sneuvelde in 1916, bij de slag aan de Somme. Voor de rest veranderde de oorlog zelf nauwelijks iets aan het leven van Wassermann, welke hij overigens grotendeels in zijn huis in Oostenrijk doorbracht. Dat wil overigens niet zeggen dat er door de oorlog, in Oostenrijk zelf, ook nauwelijks iets was veranderd. De veranderingen in Oostenrijk waren namelijk ingrijpend en zijn zeer treffend beschreven door Stefan Zweig in *Die Welt von Gestern*. Hij liet zien dat Oostenrijk door WO I in alle opzichten een verscheurd land was geworden, waar een groot deel van de bevolking honger leed, waar de infrastructuur totaal op zijn gat lag, waar de staatsbank de gigantische last droeg van de oorlogsschulden, waar de multinationale staat territoriaal verscheurd werd en waar de overgebleven bevolking na de oorlog tegen wil en dank in een onafhankelijk staat woonde, omdat de 'Anschluß' met Duitsland die ze graag wilden, verboden werd door de geallieerden.¹⁷⁵ Van dat alles was bij Wassermann weinig terug te vinden, ondanks dat hij in datzelfde land leefde. Het enige dat in zijn leven echt leek te veranderen tijdens de oorlog was zijn privéleven. Zo kreeg hij een vierde kind bij Julie Speyer, maar had hij ondertussen ook een verhouding met de pianiste Marta Karlewis. Met die laatste zou hij uiteindelijk verdergaan, nadat hij tijdens de oorlog had besloten om van Julie te scheiden.¹⁷⁶

Ondertussen registreerde Wassermann, net als vele anderen, dat de oorlog voor de positie van de joden in Duitsland geen succes zou worden. Daar waar ze hadden gehoopt dat WO I hen volledig zou opnemen in de boezem van de Duitse 'Volksgemeinschaft', had Wassermann door dat anti-joodse ressentimenten steeds vaker weer de kop opstaken bij zijn niet-joodse medeburgers: 'So erzählte er Marta von Fräulein von S., das am Bahnhof beim Labedienst sich rühmt, an jüdischen Verwundeten vorbeigegangen zu sein; überhaupt solle man alle Juden in die Schützenlinie legen, damit sie rasch erschossen würden.'¹⁷⁷ Ondanks dat de gehele joodse gemeenschap te maken kreeg met het groeiende antisemitisme, nam hij opnieuw duidelijk afstand van de 'Ostjuden', als ware het joodse mensen die niet van dezelfde groep deel uitmaakten als hij. Sterker nog, hij vond dat deze barbaren uit de getto-wildernis vooral de 'Unrat und Unflat' belichaamden die door de oorlog in Duitsland aan de oppervlakte was gebracht. Hij vond het in retrospectief dan ook onrechtvaardig dat alle Duitse joden tot zondebok waren gemaakt voor het misfortuin dat de oorlog met zich had meegebracht: 'Kriegs- und Nachkriegsjahre haben vielerlei Unrat und Unflat an die Oberfläche der Gewässer getrieben; nicht bloß jüdisches Händler-, Schieber- und Spekulantentum, nicht bloß die Scharen halbbarbarischer, lebensgieriger, beutegieriger, aber von einem ganzbarbarischen Autokratismus generationenlang in Ghettowildnis gefangener und infolge des Krieges unglücklicherweise auf Deutschland als das Land der Mitte losgelassener polnischer und russischer

---

¹⁷⁵ Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern; Erinnerungen eines Europäers*, 323-324

¹⁷⁶ Rudolf Koester, *Jakob Wassermann*, 54-55

¹⁷⁷ Geciteerd in: Thomas Kraft, *Wassermann*, 142

Juden. (Was hätte ich mit ihnen zu schaffen, ich, dessen Vorfahren väterlicher- wie mütterlicherseits seit sechshundert Jahren im Herzen von Deutschland lebten und arbeiteten?).¹⁷⁸ Ondanks dat Wassermann tegen het idee was om alle joden tot zondebok te maken, vond hij het blijkbaar minder bezwaarlijk om de 'Ostjuden' de zwarte piet toe te spelen, een ambivalentie die door de zionist Felix Weltsch werd omschreven als de 'allerdunkelste Stelle in Wassermanns System'.¹⁷⁹

In 1919 publiceerde Wassermann zijn volgende grote roman, *Christian Wahnschaffe*. Deze roman was zijn eerste die in het Engels werd vertaald, als *The World's Illusion*, en de grote oversteek naar Amerika maakte. Het boek was opgedeeld in twee delen, waarvan het tweede deel *Ruth* voor deze scriptie het meest interessante is. De hoofdpersoon in dit boek Christian Wahnschaffe was een jongeman uit een welgesteld gezin aan de vooravond van WO I. Hij had een relatie met de opkomende dansster Eva Sorel, die op dat moment de Europese danspodia in vervoering bracht. Desondanks besloot hij van haar weg te gaan, zijn bezit te verkopen en met een zwangere tippelaarster Karin Engelschall naar Berlijn te vertrekken om daar een studie medicijnen op te pakken. Daar woonde de miljoenenerfgenaam tijdelijk in een overvolle kazerne, waar hij ook de arme jodin Ruth leerde kennen. Ruth was de belichaming van barmhartigheid, zij verleende Samaritaanse diensten aan de hulpbehoevenden van de grote stad. Haar naastenliefde was vanzelfsprekend en onbaatzuchtig. In Ruth vond Christian zijn zielsverwant, zijn lotsbestemming waar hij al zijn hele leven naar op zoek was geweest. Desondanks werd Ruth al gauw van hem weggenomen, ze werd vermoord uit jaloezie door de broer van Karin Engelschall. Als gevolg daarvan besloot Christian om eerst de dader van de moord te achterhalen en vervolgens na een laatste gesprek met zijn vader, die hij lange tijd niet had gezien, zijn familienaam te wijzigen, van zijn erfenis af te zien en op te gaan in de grote anonieme volksmassa van de stad waar hij de rest van zijn dagen zou slijten.¹⁸⁰

Met *Christian Wahnschaffe* rekende Wassermann af met de cultuur aan de vooravond van WO I, de omarming van het materialisme, de rijkdom en de verbondenheid met de bloeiende Europese 'Hochkultur', die belichaamd werd door de mooie danseres Eva Sorel. Van deze omgeving nam hij afscheid, toen hij beseftte dat dit leven op een bepaalde manier leeg was en onbevredigende antwoorden gaf op zijn vragen over de zin van het leven. Hij daalde af in de wereld van de armoede, de zuivere ziel en de barmhartigheid van de caritas welke belichaamd werd door de jodin Ruth. De omarming van deze wereld stond symbool voor de gedachte dat WO I zou zorgen voor een nieuwe en betere wereldorde, iets waar ook Rathenau vanuit ging. In deze nieuwe wereld werd de omarming van het materialisme losgelaten en de rijkdom van de onbaatzuchtige ziel omarmd, welke

---

¹⁷⁸ Jakob Wassermann, 'Offener Brief an den Herausgeber einer Monatschrift für "Kulturelle Erneuerung" (1925)', *Lebensdienst: Gesammelte Studien, Erfahrungen und Reden aus drei Jahrzehnten von Jakob Wassermann* (Leipzig 1928) 155-159; 158

¹⁷⁹ Jüdische Rundschau, *Jakob Wassermanns Kampf mit den Judentum*, Heft 80 (12-10-1928)

¹⁸⁰ Rudolf Koester, *Wassermann*, 55-57

niet geheel toevallig werd gesymboliseerd door een joods meisje.¹⁸¹ Dit meisje werd uiteindelijk vermoord, zoals ook de hoop op een nieuwe en betere wereldorde om zeep was gebracht, inclusief de hoop voor de barmhartige Duitse joden om in deze wereldorde wél volwaardig deel uit te maken van de Duitse natie.

Christian Wahnschaffe was daarmee, na *Der Juden von Zirndorf* en *Caspar Hauser oder die Trägheit des Herzens* zijn derde grote roman waarin hij via fictieve personages zijn Duits-joodse identiteitscomplex uiteenzette. Waar hij bij die eerste twee echter nog grote hoop koesterde dat de Duits-joodse synthese door de juiste joodse inzet voltooid kon worden, met name bij *Caspar Hauser* waar hij wilde laten zien hoe Duits hij was, leek zijn laatste roman een meer negatieve benadering te zijn van datzelfde probleem. *Cristian Wahnschaffe* stond namelijk meer symbool voor zijn gevoel dat de hoop op de voltooiing van de Duits-joodse synthese aan het afbrokkelen was, dat de onbaatzuchtigheid van Ruth en de Duitse joden om zeep was geholpen samen met de oorlog. De oorlog was begonnen als een tijdperk waarin men grote hoop koesterde op een betere wereld, waarin de joden volledig als geassimileerde Duitse burgers geaccepteerd werden, maar die hoop draaide uit op een ontgoocheling, net zoals Christian ontgoocheld achterbleef zonder Ruth en uiteindelijk met zijn verloren idealen rondwaalde in de anonieme massa van de grote stad.

In 1921 kwam Wassermann met een nieuw boek naar buiten waarin zijn identiteitscomplex naar voren kwam, alleen ditmaal was het geen fictie maar autobiografisch, waardoor het ook het belangrijkste boek in zijn leven werd dat dit complexe probleem behandelde. *Mein Weg als Deutscher und Jude* kwam niet toevalligerwijs uit in een tijdperk dat het antisemitisme steeds rabiatare vormen begon aan te nemen. Daarom schreef Wassermann het boek ook in deze periode om, zoals hij zelf zei, niet alleen een innerlijke nood te ledigen, die hem al zijn hele leven parten speelde, maar specifiek ook om de nood van zijn tijd te ledigen: 'Ohne Rücksicht auf die Gewöhnung meines Geistes, sich in Bildern und Figuren zu bewegen, will ich mir - gedrängt von innerer Not und Not der Zeit - Rechenschaft ablegen über den problematischsten Teil meines Lebens, den der mein Judentum und meine Existenz als Jude betrifft, nicht als Jude schlechthin, sondern als deutscher Jude, zwei Begriffe, die auch dem Unbefangenen Ausblick auf Fülle von Mißverständnissen, Tragik, Widersprüchen, Hader und Leiden eröffnen.'¹⁸²

In zijn autobiografische werk zette hij opnieuw zijn identiteitscomplex uiteen, vooral ook om meer begrip te kweken bij niet-joden, en zocht hij naar eventuele oplossingen voor het probleem. Een belangrijk probleem van Wassermanns identiteitscomplex was echter dat hij überhaupt niet snapte waarom de joodse en Duitse identiteit onverenigbaar waren en waarin de eventuele onverenigbare tegenstellingen dan zouden zitten: 'Die Juden, die Deutschen, diese Trennung der

---

¹⁸¹ Ibidem

¹⁸² Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 3

Begriffe wollte mir nicht in den Sinn, nicht aus dem Sinn, es war die peinlichste Überlegung, darüber mit mir selbst ins klare zu kommen. Worin besteht das Trennende? fragte ich. Im Glauben? Ich habe nicht den jüdischen Glauben, du hast nicht den christlichen. Im Blut? Wer will sich anmaßen, Blutart von Blutart zu scheiden? Gibt es blutreine Deutsche? (...) Und die zwei Jahrtausend alte Existenz der Juden im Abendlande solte nicht ihr Blut berührt haben, wenn es nun schon fremdes Blut sein soll, Luft, Erde, Wasser, Geschichte, Schicksal, Tat und Anteil nicht, wenn man selbst physische Vermischung ausschließt?'¹⁸³ Hij leek daarmee de logica te willen doorgronden van de antisemitische retoriek dat joden en Duitsers fundamenteel van elkaar verschiden en dat daarom beide identiteiten niet met elkaar te verenigen waren. Met deze vragen vatte hij echter juist de absurditeit en de irrationaliteit van het antisemitisme en daarmee misschien wel de onoplosbaarheid van het probleem. Hij had namelijk geen werkelijke bindingen met zijn joodse identiteit, geen religieuze en geen sociaalculturele en zuiver bloed bestond überhaupt niet. Het voornaamste wat hem tot jood maakte en hem zich als dusdanig liet voelen was zijn antisemitische omgeving: 'Das Selbstbewußtsein als Jude entwickelt sich nicht frei, sondern als Produkt der Auseinandersetzung mit einer jüdenfeindlichen Umwelt.'¹⁸⁴ Het tekende de verwarrende psychische situatie van Jakob Wassermann en zijn dubbele identiteit in deze periode: 'daß er zwei Gefühle in seiner Seele einigt: das Gefühl des Vorrangs und das Gefühl der Brandmarkung. In dem beständigen Anprall, in der Reibung dieser beiden Empfindungsströme muß er leben und sich zurecht finden.'¹⁸⁵ Desondanks droomde hij nog altijd van een samensmelting van beide identiteiten, al besepte hij ook dat de voltooiing van de Duits-joodse synthese het punt van de illusie nagenoeg had bereikt: 'Ich legte die Tafeln zweier Spiegel widereinander, und es war mir zumute, als müßten die in beiden Spiegeln enthaltenen und bewahrten Menschenbilder einander zerfleischen.'¹⁸⁶

Wassermanns autobiografie was het belangrijkste en bekendste werk dat hij in zijn leven heeft geschreven, niet in de laatste plaats vanwege de controversiële standpunten die hij innam in dit boek. Zo beschreef hij het antisemitisme bijvoorbeeld als een typische 'deutscher Haß', althans in de lagere klassen van de samenleving.¹⁸⁷ Een dergelijk standpunt lokte bijna logischerwijs veel kritiek uit van buitenaf. Eén van de bekendste criticasters van dit boek was de Duitse schrijver Thomas Mann, die overigens ook een goede vriend was van Wassermann. Hij vond het veronderstelde lijden van Wassermann onder zijn identiteitscomplex ietwat overdreven en stelde dat het zich voornamelijk in zijn hoofd afspeelde: 'Ihr subjektives Erleben nochmals in höchsten und sympathievollen Ehren, -

---

¹⁸³ Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 46

¹⁸⁴ Geciteerd in: Rudolf Wolff, *Jakob Wassermann – Werk und Wirkung*, 127

¹⁸⁵ Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 54

¹⁸⁶ Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 119

¹⁸⁷ Jakob Wassermann, *Mein Weg*, 39

aber ist denn das alles wirklich so? Ist doch nicht viel dichterische Hypochondrie im Spiel?'¹⁸⁸ Mann stelde ook dat zijn innerlijke worstelingen waarschijnlijk deel uitmaakten van zijn bestaan als eenzame schrijver, in plaats van dat het deel uitmaakte van zijn lot als Duitse jood: 'Diese Dingen haben ja aber mit Ihrem persönlichen, Ihrem Schicksal als deutscher Jude nichts zu tun.'¹⁸⁹

Wassermann beantwoordde Manns aantijgingen vrij geagiteerd. Ze bevestigden hem in zijn idee dat mensen zoals Mann het probleem bagatelliseerden en te onverschillig tegenover deze problematiek stonden. Ze konden zich nooit inleven in zijn situatie waarin hij moest strijden in 'den Feldzug gegen die Lüge', tegen de 'nicht zu löschendem Haß der Massen und dem Argwohn', tegen 'dämonischer Kräfte'. Hij stelde de vraag met welk recht de Duitsers de joden in het leger buiten de officiersstand hielden, buiten het beroep van rechter en buiten het hoogleraarschap. Mann zou zich nooit in zijn situatie kunnen inleven: 'Dringt Ihre Phantasie nicht in diese beständig aufzehrende Lebenspein von tausenden, den niedergetretenen Stolz, die freche Umgehung von Menschenrecht und Bürgerrecht?'¹⁹⁰ Wat dat betreft had Wassermann met zijn autobiografie zijn belangrijkste doel niet bereikt, namelijk meer begrip kweken voor zijn identiteitscomplex en dat van andere Duitse joden in de hoop dat vanuit een toegenomen wederzijds begrip de Duits-joodse synthese bewerkstelligd kon worden, dat wat nog altijd zijn grote droom was. De reactie van Mann zal ongetwijfeld niet hebben bijgedragen aan Wassermanns hoop dat de synthese in de nabije toekomst voltooid kon worden. De moord op Rathenau een jaar later heeft dat vertrouwen alleen maar verder doen afbrokkelen, getuige zijn citaat ter herinnering aan hem uit de inleiding, voor zover nog aanwezig.

Wassermanns hoop op de voltooiing van de Duits-joodse synthese is in de periode van WO I en de eerste jaren van de Weimar-Republiek duidelijk afgebrokkeld, evenals die van Rathenau. Ze beseften steeds meer, onder invloed van een steeds meer rabiaat antisemitische sfeer in de samenleving, dat de voltooiing van de synthese schier onmogelijk was. De weerstand tegen hun opname als volwaardig burger in de Duitse samenleving, daar waar ze beiden op hoopten, was te sterk geworden en te irrationeel om door eigen inzet te bestrijden. Desondanks lieten ze zich, ondanks hun afbrokkelende hoop, niet in de armen drijven van meer pro-joodse stromingen. Ze voelden zich nog altijd Duits, zij en hun voorvaderen hadden ook al eeuwen in het land geleefd en gewerkt, en ze zetten zich in die hoedanigheid dan ook af tegen de 'Ostjuden' en de zionisten. De Duits-joodse synthese was nog altijd wat ze wilden bereiken, al was de hoop dat dit tijdens hun leven nog zou gaan lukken weinig meer dan een illusie.

---

¹⁸⁸ Thomas Mann, 'Brief an Jakob Wassermann (3-4-1921)', in: Rudolf Wolff, *Jakob Wassermann - Werk und Wirkung*, 7-9; 9

¹⁸⁹ Ibidem

¹⁹⁰ Jakob Wassermann, 'Antwortbrief', in: Rudolf Wolff, *Jakob Wassermann - Werk und Wirkung*, 10-11

3. Jood en Duitser, 1924-1934

Van kwaad tot erger

In de jaren 1924-1929 kende de Weimar-Republiek een relatief rustige politieke en economische periode. Een belangrijke bijdrage aan deze relatieve rust werd geleverd door het Dawes-plan, de Amerikaanse leningen die ervoor zorgden dat de Duitse economie zich weer enigszins kon herstellen. Daarmee werd Duitsland ook in staat gesteld om aan de nog openstaande herstelbetalingseisen te voldoen, waardoor er in 1925 een einde kon komen aan de geallieerde bezetting van het Ruhrgebied. Dat maakte dat het politiek gezien ook rustiger werd, met relatief stabiele en langzittende kabinetten aan het roer en het uitblijven van nieuwe coup pogingen. Desondanks leidde deze relatieve rust niet tot een afname van het antisemitisme in Duitsland, ondanks dat de NSDAP na de putsch van 1923 tijdelijk van het toneel was verdwenen evenals de grootste 'völkische' groepering, de DVSTB. Laatstgenoemde was grotendeels door de staat opgedoekt naar aanleiding van de betrokkenheid van enkele leden bij de moord op Walther Rathenau. Overigens moet gezegd dat de NSDAP voor de putsch nog nauwelijks een politieke factor van belang was geweest, dus het beteugelende effect van haar afwezigheid op het antisemitisme was daarmee sowieso gering. Datzelfde effect was bij de opheffing van de DVSTB in potentie veel groter, maar zoals gezegd bleef het antisemitisme Duitsland in deze jaren in dezelfde mate teisteren.

Dat het antisemitisme niet was afgenomen bleek onder andere uit het feit dat er nog steeds zeer veel weerstand op universiteiten bestond tegen de toelating van joodse professoren en talentvolle joodse onderzoekers.¹⁹¹ Eenzelfde ontwikkeling was ook gaande op de verschillende ministeries, waar het weer vrijwel onmogelijk was om als jood een baan te bemachtigen.¹⁹² Daarnaast nam het aantal synagoge- en joodse begraafplaats schendingen gestaag toe in deze jaren. Waar er in 1924 nog 15 van zulke voorvallen werden geconstateerd door de C.V., waren dat er in 1928 al 27. Vanaf eind 1923 tot aan 20 januari 1929 werden er 70 gevallen van joodse begraafplaats schending geconstateerd door de C.V., een aantal dat na de beurskrach van oktober 1929, de ondertekening van het Young-Plan en de daaropvolgende winst van de NSDAP tijdens de Rijksdagverkiezingen van september 1930, alleen maar verder zou toenemen.¹⁹³ Gelijk aan de trend van deze schendingen, namen ook andere soorten van alledaagse terreur gestaag toe in deze jaren, een terreur die vaak werd uitgeoefend door nationaalsocialistische stoottroepen. Deze terreur ging van antisemitische scheldpartijen in het openbaar, tot mishandelingen van individuen op straat met

---

¹⁹¹ Werner Jochmann, *Gesellschaftskrise*, 180-183

¹⁹² Ibidem

¹⁹³ Dirk Walter, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt; Judenfeindschaft in der Weimarer Republik* (Bonn 1999) 159, 163

de dood tot gevolg, tot aan enkele pogroms. Dit alles was een zeer verontrustende ontwikkeling voor de joden in Duitsland, een trend die in 1927 ook door de C.V. werd geconstateerd.¹⁹⁴

De trend van het niet-afnemende antisemitisme was aanvankelijk overigens niet op de politiek van toepassing. Weliswaar werd de *Deutschnationale Volkspartei* (DNVP), de enige overgebleven partij die zich nog expliciet van antisemitische retoriek bediende, nog de op één na grootste partij bij de Rijksdagverkiezingen van 1924, na de SPD, maar de meest radicaal-antisemitische vleugel van de partij had zich al in 1922 afgescheiden en was verder gegaan als de extreem-rechtse *Deutschvölkische Freiheitspartei* (DVFP).¹⁹⁵ De partij was tijdens de verkiezingen dus al enigszins ontdaan van haar meest radicaal-antisemitische elementen, wat overigens niet wil zeggen dat ze daarmee ieder gebruik van antisemitische retoriek had afgezworen. Ondanks dat het antisemitisme in de politiek redelijk gemarginaliseerd was, bleef zij daarbinnen nog wel latent aanwezig. Dat kwam onder andere doordat de drie partijen (*Zentrum*, DDP en SPD) die de gelijkheid van de joden het meest nadrukkelijk nastreefden, niet in staat waren om in deze periode een meerderheidscoalitie te vormen, waardoor er ook geen daadkrachtig anti-antisemitisch beleid van staatswege gevoerd kon worden.¹⁹⁶ Al met al was de invloed van het antisemitisme in de politiek en de invloed van de grote buitenparlementaire 'völkische' groeperingen toch redelijk bedwongen in deze relatief rustige periode. Dat gold dus echter niet voor de Duitse samenleving in zijn geheel. Vooral de toename van de alledaagse terreur maakte dat een relatief rustige periode voor de Weimar-Republiek, van 1924-1929, geen afname van het antisemitisme in de Duitse samenleving tot gevolg had. Het vooruitzicht op een eventuele bewerkstelling van de Duits-joodse synthese in de nabije toekomst werd daardoor ook niet beter. De uitslag van de verkiezingen van 1930 zorgde ervoor dat die vooruitzichten alleen maar verder zouden verslechteren.

De 18,3% van de stemmen die de NSDAP binnenhaalde bij de Rijksdagverkiezingen van september 1930 betekende een enorme electorale doorbraak voor deze partij, die bij voorgaande verkiezingen in 1928 niet verder was gekomen dan 2,6% van de stemmen.¹⁹⁷ Met die 18,3% in 1930 waren ze de tweede partij geworden na de SPD. De NSDAP was vrijwel vanuit het niets een partij geworden die zichzelf uit de marges van de Duitse politiek had weten te bevrijden en zich, geholpen door de verslechterde sociaal-economische omstandigheden in Duitsland, had ontpopt tot een massapartij. De nazi's wisten mensen van alle leeftijden en uit alle sociale lagen van de samenleving aan zich te binden met haar frisse dynamische karakter, haar anti-Weimarhouding en de aantrekkingskracht van haar charismatische leider. Zij wist daarmee onder andere een groot deel van de jeugd aan zich te binden. Een kwart van de stemmen voor de nazi's was dan ook afkomstig van

---

¹⁹⁴ C.V.-Zeitung, *Nastätten-Köln-Berlin. Der nationalsozialistischen Terror wächst an.*, Heft 12 (25 maart 1927)

¹⁹⁵ Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 656 (Tabel II)

¹⁹⁶ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden*, 188

¹⁹⁷ Frits Boterman, *Moderne geschiedenis*, 657 (Tabel II vervolg)

jongeren, de generatie die vlak vóór WO I was geboren, en nu voor het eerst mochten stemmen.¹⁹⁸ Voor de grote groep ouderen met conservatieve en nationalistische ideeën was zij een interessant alternatief voor de andere nationalistische partijen, die niet in staat waren geweest om de door hen verachte Weimar-Republiek omver te werpen. Voor arbeiders was zij een interessant alternatief voor de SPD en de KPD. De nazi's bedienden zich net als zij van linkse slogans en symboliek en daarmee speelden ze goed in op de grote ontevredenheid die er bestond over de hoge werkloosheid, 5 miljoen in de winter van 1930, welke voornamelijk de arbeidersklasse had getroffen. 27% van de stemmen voor de nazi's was dan ook afkomstig van handarbeiders.¹⁹⁹

Overigens bleef het grootste deel van de arbeidersklasse wel bij de sociaaldemocraten en de communisten, maar desondanks kaapte zij toch een deel van hun electoraat weg. Als laatste stemde ook een groot aantal vrouwen op de nazi's, hoogstwaarschijnlijk niet om andere redenen dan de mannen, waar zij eerder vooral thuis waren gebleven als ze mochten stemmen. Nu dus niet en dat was opmerkelijk te noemen.²⁰⁰ De NSDAP haalde daarmee niet zozeer haar stemmen binnen met antisemitische retoriek, maar veel meer met de anti-Weimarboodschap en de boodschap wat te zullen doen aan de hoge werkloosheid. Tegelijkertijd stond haar electoraat daarmee ook vrij onverschillig tegenover het rabiaat antisemitische karakter van de partij, hetgeen voor de joden in Duitsland niet veel minder verontrustend was.

Met de opkomst van de NSDAP nam het rechts-extremistische geweld nog verder toe. Zo werden er onder andere door de C.V. vanaf de verkiezingen in 1930 tot halverwege 1932 opnieuw 32 gevallen van joodse begraafplaatsschending geconstateerd.²⁰¹ Overigens was het verband tussen rechts-extremistische motieven en dergelijke voorvallen niet altijd gemakkelijk te leggen. Van de 189 voorvallen van synagoge- en begraafplaatsschendingen geconstateerd tussen 1923 en 1932 is van 133 gevallen uitgebreid rapport opgemaakt. In 43 van die gevallen heeft de politie de zaak opgelost, een oplossingspercentage van circa 30 procent. Van die opgeloste gevallen heeft de politie bij 23 gevallen het geweld in verband kunnen brengen met rechts-extremistische organisaties, bij 11 van de gevallen waren kinderen in de leeftijd van 7 tot 21 jaar betrokken. Bij die gevallen waren antisemitische motieven meestal lastig te achterhalen of nog niet aanwezig, al werden ze allicht beïnvloed door de anti-joodse vooroordelen die men er in hun directe omgeving op nahield, bijvoorbeeld bij familie of vrienden.²⁰²

Op 12 september 1931 vond misschien wel het meest ingrijpende voorval van antisemitisch geweld plaats ten tijde van de late Republiek, namelijk tijdens de zogenaamde Kurfürstendamrellen

---

¹⁹⁸ Richard J. Evans, *The coming of the Third Reich* (New York 2004) 261

¹⁹⁹ Richard J. Evans, *The coming of the Third Reich*, 236, 261-263

²⁰⁰ Richard J. Evans, *Third Reich*, 262

²⁰¹ Dirk Walter, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt; Judenfeindschaft in der Weimarer Republik*, 164

²⁰² Ibidem

in Berlijn. Hierbij hadden de lokale bruinhemden van de SA zich verzameld bij de Herdenkingskerk, waar veel joden aanwezig waren om de eerste dag van het joodse nieuwjaar te vieren. Om 20.45 uur begonnen de stoottroepen met hun actie, waarbij ze de aanwezige joden die uit de dienst kwamen met knuppels en boksbeugels bewerkten, antisemitische leuzen aan hun adres verkondigden en lokale joodse café's kort en klein sloegen. Het duurde ruim twee uur voordat de politie de boel weer onder controle had. Het meest pijnlijke was nog wel de afhandeling van deze zaak, waarbij rijkskanselier Heinrich Brüning persoonlijk ingreep om de kwaadaardige breinen achter dit georkestreerde antisemitische geweld, onder druk van Joseph Goebbels, met een zo laag mogelijke straf weg te laten komen. Dit in ruil voor de belofte van Goebbels dat hij ervoor zou zorgen dat de bruinhemden geen herrie zouden schoppen bij de aanstaande komst van een Franse minister naar Duitsland. Zo kwam het dat er andere rechters naar voren werden geschoven om het vonnis te vellen, waardoor de Berlijnse SA-leider Wolf-Heinrich Graf Helldorf en zijn stafchef Karl Ernst er met een minimale gevangenisstraf van zes maanden voor verstoring van de openbare orde vanaf kwamen. Daarmee werd niet alleen een ondermaatse strafmaat opgelegd door niet-onafhankelijke rechters, ook werd het uitgesproken antisemitische karakter van de voorvallen ermee onder het tapijt geveegd.²⁰³

Het waren allemaal tekenen aan de wand dat de invloed van de nazi's en verwante stoottroepen toenam. De Weimar-Republiek was nu langzaam aan het instorten en antisemitisch geweld leek nu zelfs door de rechtsprekende macht, de politie en de rijkskanselier gedoogd te worden. Een feit waar de rechtsprekende macht en de politie overigens gedurende de hele Weimar-Republiek van werd verdacht, alhoewel niet altijd terecht, maar nu leek deze met name in het geval van de rechtsprekende macht toch overduidelijk. De politie werd bij eerdere pogroms, waaronder de reeds besproken Scheunenviertelpogrom, ook al verdacht van doelbewuste laksheid tegenover de daders.²⁰⁴ Van diezelfde laksheid werd dus ook de rechtsprekende macht al langer verdacht. Ze zouden antisemitisch geweld door rechts-extremisten zeer licht bestraffen, omdat ze deels zouden sympathiseren met de idealen van dergelijke figuren om met antisemitisch geweld het gezag van de Weimar-Republiek te ondermijnen, een Republiek waar de gemiddelde rechter ook weinig sympathie voor leek te koesteren.²⁰⁵ Overigens moet gezegd dat de term 'passende strafmaat' vrij arbitrair is. Zoals eerder gezegd was ook de link tussen de daders van antisemitische voorvallen, zoals kerkhof- en begraafplaatsschendingen, en rechts-extremistische organisaties vrij lastig te leggen. Bij elkaar opgeteld kun je daarmee stellen dat de vermeende vooringenomenheid van rechters bij de

---

²⁰³ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden*, 240-242

²⁰⁴ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden*, 186; Dirk Walter, *Antisemitische Kriminalität*, 111

²⁰⁵ Cyrill Levitt, 'The prosecution of antisemites by the courts in the Weimar Republic: Was justice served?', *LBIYB* 36 (1991) 151-167, 167; Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte: Vierter Band, Vom beginn des ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949*, 410

veroordeling van daders van anti-joodse acties, daarmee ook vaak lastig te bepalen was. Daarom moet voorzichtig worden omgesprongen met het idee dat de hele rechterlijke macht gedurende de Weimar-periode, consequent en doelbewust coulant was tegenover daders van strafbare feiten met een vermeend antisemitisch of rechts-extremistisch tintje.

Ondertussen naderde de Weimar-Republiek een nieuwe crisissituatie nadat Brüning, met zijn deflatiepolitiek, Duitsland verder de economische afgrond had ingestort. Begin 1932 waren er al 6 miljoen werklozen in Duitsland en samen met degenen die financieel van hen afhankelijk waren, vormden zij ongeveer 1/5^e deel van de gehele Duitse bevolking.²⁰⁶ Vervolgens werd onder de opvolgers van Brüning, Franz von Papen en Kurt von Schleicher, een steeds meer autoritaire koers gevaren waarbij de parlementaire democratie steeds verder werd ontmanteld en de democratische krachten steeds meer terrein verloren. Dat leek indirect ook weinig hoop te geven voor de situatie van de joden in Duitsland. Daarbij kwam ook dat in het najaar van 1931 al de zogenaamde Boxheimer-documenten naar buiten waren gekomen, waarin de SA had aangekondigd dat als Hitler rijkskanselier zou worden ze tot een gewelddadige machtsovername over zouden gaan. Hitler distantieerde zich van deze ideeën van de SA, die hem zeer in verlegenheid brachten, omdat ze zijn kans om het rijkskanselierschap in de nabije toekomst op een legale manier te bemachtigen ernstig bedreigden. De rest van de Rijksdag zou hem hierdoor namelijk blijven wantrouwen en hoogstwaarschijnlijk niet benoemen zolang ze aanwijsbare redenen hadden om Hitler en de NSDAP te verdenken van nieuwe putsch-plannen.²⁰⁷ In januari 1933 werd Hitler echter toch tot rijkskanselier benoemd door rijkspresident Hindenburg. Daarbij gingen hij en de rest van zijn conservatieve medestanders uit van het idee, dat ze hem in deze positie konden gebruiken als minder slecht alternatief voor een dreigende communistische machtsovername en dat ze hem wel in bedwang konden houden met een meerderheid van katholieken en conservatieven in de Rijksdag. Dat bleek achteraf echter een grote vergissing te zijn geweest, iets waar ze snel genoeg achter zouden komen.

De NSDAP en haar stoottroepen hadden dus aan kracht gewonnen tussen 1930 en 1933. De joden in Duitsland leefden in steeds grotere onzekerheid over wat de toekomst hen zou brengen. In het eerste jaar van Hitlers rijkskanselierschap, en het laatste jaar van Wassermanns leven, bleek al snel dat de toekomst somber en angstig zou worden voor de joden die nog in Duitsland leefden. Zo werd er door middel van het boycotten van 'joodse' winkels, welke volgens de arbitraire regels van de nazi's als dusdanig betiteld werden, geprobeerd om de joden het leven in economisch opzicht zo moeilijk mogelijk te maken. Dat was een middel dat nu onder het nazi-regime een stuk effectiever ingezet kon worden dan bij de eerdere pogingen van 'völkische' figuren tijdens de Weimar-Republiek die hetzelfde wilden bereiken. Die konden namelijk voor hun hetzerij nog veroordeeld worden door

---

²⁰⁶ Richard J. Evans, *Third Reich*, 236

²⁰⁷ Ian Kershaw, *Hitler: 1889-1936 hoogmoed*, 471

de rechtbank, iets wat door de nazi-rechtbanken niet meer zou gebeuren. Bovendien werden de nazi's bijgestaan door de SA en de SS om de boycot, waartoe door het regime zelf was opgeroepen, te handhaven. De effectiviteit van dit middel nam dus al met al toe, zeker nadat de nazi's zichzelf het recht hadden toegeëigend om de nog enige toegestane partij in Duitsland te zijn en ze de grondwet buiten werking hadden gesteld, naar aanleiding van de Rijksdagbrand van 27 februari 1933 door de communistische Leidenaar Marinus van der Lubbe.²⁰⁸

Niet alleen joodse winkeleigenaren waren de dupe van de nieuwe maatregelen die door de nazi's werden ingezet om het leven van de joden zo zuur mogelijk te maken. Ook vele joodse rechters en advocaten waren de dupe van de antisemitische acties en werden vaak door middel van geweld van de stoottroepen uit de rechtbanken gesleept, waarna hen werd verteld om niet meer terug te keren als hun leven ze lief was. Geweld tegen joden en hun eigendommen was nu eerder regel dan uitzondering geworden. Alle verwante nazi-stoottroepen waanden zich onaantastbaar als het ging om gewelddadige acties tegen joden, omdat ze er hoogstwaarschijnlijk nooit voor opgepakt en veroordeeld zouden worden. Dat maakte dat er vanaf januari tot juni 1933 waarschijnlijk al zo'n 43 joden werden vermoord door leden van stormtroepen.²⁰⁹ Schrijvers als Wassermann en joden in andere artistieke beroepen hadden te maken met andere antisemitische acties, namelijk met het feit dat hun werk vaak op verboden lijsten werd gezet, dat ze verbannen werden naar het buitenland en daarmee hun Duitse burgerschap verloren, dat ze geroyeerd werden uit de Pruisische Academie der Kunsten of dat hun boeken bij gemeenschappelijke boekverbrandingen tot as werden verpulverd, zoals bij de grootscheepse boekverbranding van 10 mei 1933. Hier werden alle werken die doordrenkt waren van de niet-Germaanse 'Ungeist' en de 'joods-subversieve geest' verbrand onder de klanken van het Horst-Wessellied, zoals de werken van Freud, Marx en Wassermann, maar ook van niet-joodse Duitsers als Thomas en Heinrich Mann en Erich Maria Remarque.

Eenzelfde soort nazificatie vond plaats binnen universiteiten waar alle on-Duitse elementen werden verwijderd. Vele gewelddadige en minder gewelddadige middelen werden nu ingezet om de joden het leven zo zuur mogelijk te maken, opdat ze Duitsland zouden verlaten. De joden leefden nu dagelijks in angst over wat zou komen.²¹⁰ De situatie was in deze late Weimar-periode en het eerste jaar van de nazi's van kwaad tot erger gegaan, waarna het alleen nog maar erger zou worden. De hoop op een Duits-joodse synthese in de nabije toekomst was vervlogen. Men worstelde nu niet meer alleen met het idee dat ze wellicht niet als volwaardige Duitsers werden gezien, ze werden nu ook duidelijk als minderwaardig behandeld. Men zou nog gaan terugverlangen naar de tijd waarin

---

²⁰⁸ Günter Plum, 'Wirtschaft und Erwerbsleben', in: Wolfgang Benz, *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München 1989) 268-314; 272-276

²⁰⁹ Richard J. Evans, *Coming*, 433

²¹⁰ Richard J. Evans, *Coming*, 426-436

eerstgenoemde het belangrijkste issue van het joodse vraagstuk in Duitsland was. Voor de Duitse joden leek het vanaf nu namelijk alleen nog maar een kwestie van overleven te zijn.

Ondanks dat het gevaar voor de joden in Duitsland steeds groter en concreter werd, nam tussen 1924 en 1934 ook de solidariteit tussen de twee grootste groepen binnen de joodse gemeenschap niet toe. Men bleef fundamenteel verschillen in hun visie op het joodse vraagstuk in Duitsland. De liberalen hielden vast aan het idee dat de enige toekomst voor de joden in Duitsland zelf lag, terwijl de zionisten als enige optie de stichting van een eigen joodse staat zagen. Vandaar dat hun berichtgeving er ook vooral op gericht was om verslag te doen van de ontwikkelingen in Palestina en zionistische bezigheden in andere landen, terwijl de C.V. meer aandacht besteedde aan de ontwikkelingen in Duitsland zelf die van belang waren voor de joodse gemeenschap.

De C.V. was dan ook degene die het aantal kerkhofschendingen gedurende de Weimarperiode bijhield, om het bedreigingspotentieel van het antisemitisme in te schatten voor de hele joodse gemeenschap en de verderfelijke ervan, van wat zij voornamelijk als 'völkische' acties zagen, te tonen.²¹¹ Daarbij publiceerden ze ook regelmatig berichten van niet-joden die hun afschuw lieten blijken over de schendingen, hoogstwaarschijnlijk om aan te tonen dat er ook veel Duitsers waren die dergelijke acties afkeurden en zich in deze solidair toonden met de joden, en daarmee indirect te laten zien dat hun doel om de Duits-joodse synthese te bereiken nog niet geheel verloren was.²¹² Toen de voorzitter van de C.V., Ludwig Holländer, na 10 jaar Weimar de balans opmaakte voor de joden in Duitsland, was er echter toch weinig om positief over te zijn: 'Und immer wieder zeigte sich die alte Erfahrung: die Juden sind im Laufe der Geschichte durch ihre gesellschaftliche Schichtung und durch ihr fortgesetztes Hineinzerren in die Gefahrenquellen der Zeit als Minderheit zu einem Bevölkerungsteil geworden, dem man in schlechten Stunden den Ball der Verantwortlichkeit zuwerfen konnte.'²¹³ Desondanks zei hij in ditzelfde bericht toch ook vertrouwen te hebben in de toekomst. Een vertrouwen dat hijzelf ook enigszins de goede kant uit probeerde te sturen, toen hij een jaar eerder aan een lokale C.V.-groep in Hessen had gevraagd om van de nationaalsocialistische terreur die daar rabiater werd niet al te uitgebreid verslag te doen, om te voorkomen dat men in andere delen van Duitsland 'onnodig' nerveus zou worden. Ze sloegen zijn verzoek in Hessen echter in de wind en wezen hem op het gevaar van een dergelijke bagatellisering van de omstandigheden.²¹⁴

---

²¹¹ C.V.-Zeitung, *Friedhofsschändungen, eine erschütternde Liste*, Heft 4 (28 januari 1927)

²¹² C.V.-Zeitung, *Friedhofsschändungen. Ein Mahnruf von Herbert Eulenberg*, Heft 19 (13 mei 1927); *Gegen die Friedhofsschändungen!*, Heft 23 (10 juni 1927)

²¹³ C.V.-Zeitung, *Ludwig Holländer. Chronika*, Heft 1 (4 januari 1929)

²¹⁴ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden*, 200-201

Ook toen de NSDAP in 1930 tijdens de verkiezingen een daverende winst boekte wilde men vooral dat de NSDAP niet gezien werd als representatief voor de mentale toestand van de gehele Duitse bevolking: 'Der Nationalsozialismus ist nicht das deutsche Volk'.²¹⁵ Maar toch moest ook de C.V. langzaam toegeven dat het er heel slecht uitzag voor de joden in Duitsland, en na de Kurfürstendamrellen stelden zij dan toch ook dat dit voorval 'ein traurige Symptone für unsere kranke Zeit war'.²¹⁶ De C.V. riep de eigen achterban vervolgens ook op om de strijd van de vereniging tegen pogroms, boycotten en laster tegen de joden en het jodendom te financieren via een speciaal daarvoor opgericht fonds, ten teken dat men zich weldegelijk bewust was dat er veel geld voor nodig was om de strijd tegen de gevolgen van de nog verder aanwakkerende antisemitische acties te financieren.²¹⁷

De zionisten konden het op hun beurt niet nalaten om opnieuw te wijzen op het falende beleid van de liberale C.V. en de bagatellisering van de problemen die er bestonden voor de joden in Duitsland, naar aanleiding van de daverende winst van de NSDAP in 1930.²¹⁸ Een winst die zij vooral verklaarden vanuit het idee dat 'die Konjunktur in Deutschland dem Wachstum der Nationalsozialisten günstig war'.²¹⁹ Enerzijds konden de joden blij zijn met het idee dat 18,3% van de kiesgerechtigden in Duitsland niet allemaal rabiante antisemieten waren. Anderzijds baarde het de zionisten toch ook wel zorgen dat het grootste deel van het electoraat van de NSDAP, daarmee ook vrij onverschillig leek te staan tegenover, of stilzwijgend instemde met, het antisemitische karakter van de partij. Met dat idee in het achterhoofd beredeneerden de zionisten dat de NSDAP juist nog veel groter en gevaarlijker kon worden, omdat ze dus alle groepen uit de samenleving konden bereiken, hetgeen de zionisten alleen nog maar somberder en angstiger stemden over hun 'tijdelijke' verblijf in Duitsland. Ze dachten zelfs even dat het misschien toch tijd werd om één joods front te vormen in Duitsland om het groeiende gevaar van het antisemitisme beter het hoofd te kunnen bieden. Een gemeenschappelijke basis moest dan overigens nog steeds niet worden gezocht in het gedachtegoed van de C.V., want men was er helemaal van overtuigd dat die tactiek niet had gewerkt in de strijd tegen het antisemitisme. Dat was dan ook meteen het belangrijkste obstakel waardoor de liberalen van de C.V. en de zionisten uiteindelijk geen eenheidsfront vormden.²²⁰ Daarmee bleef de polariteit tussen liberalen en zionisten zeer groot. Dit polariserende proces dat al was ingezet in het Tweede Keizerrijk, leek nu uitgekristalliseerd. De verschillen tussen beiden waren onoverbrugbaar.

---

²¹⁵ C.V.-Zeitung, *Peinliche Wirkungen auf das Ausland. Der Nationalsozialismus ist nicht das deutsche Volk*, Heft 6 (7 februari 1930)

²¹⁶ C.V.-Zeitung, *Hindenburg, Hitler, Herzburg*, Heft 42 (16 oktober 1931); *Politik des Tages. So weit ist es in Berlin gekommen!*, Heft 27 (3 juli 1931);

²¹⁷ C.V.-Zeitung, *An die deutschen Juden!*, Heft 30 (25 juli 1930)

²¹⁸ Jüdische Rundschau, *Was weiter?*, Heft 74-75 (19 september 1930)

²¹⁹ Jüdische Rundschau, *Zwangsläufige Entwicklung*, Heft 7 (24 januari 1930)

²²⁰ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden*, 208

Ondanks dat men al vele perioden had doorstaan waarin het antisemitisme rabiater was geworden, waren de partijen alleen maar verder uit elkaar gegroeid. Deze onoverbrugbare tegenstelling bleef en dat was iets waar zelfs de meest antisemitische periode uit de Duitse geschiedenis niets aan kon veranderen.

Een politieke aardbeving van korte duur en de veelzijdige mythologisering van Walther Rathenau

(...) 'daß dieser Mensch, der sein ganzes Leben in Wahrheit für Deutschland gelebt hat; der keinen andren Wunsch als den, zu helfen, hatte; der sich, millionenreich, jedes Glück außer diesem, versagt hat; der fast allzugroße Seelenopfer ihm zu bringen bereit war: -- daß er von Deutschen roh ermordet wurde....weil er Jude war. Sein Los ist nicht das Los eines einzelnen Menschen. Es ist das eines, trotzdem unbeirrbar, Stammes... von Stehaufmännern.' (...) ²²¹

De moord op Walther Rathenau in juni 1922 veroorzaakte een politieke aardbeving in Duitsland en ook daarbuiten ging deze allesbehalve onopgemerkt voorbij. Wat hem bij leven niet lukte gebeurde wel naar aanleiding van zijn dood, namelijk de vereniging van miljoenen Duitsers die niet alleen treurden en hun afschuw over het gebeurde lieten blijken, maar ook massaal de straat op gingen om te demonstreren vóór het behoud van de Republiek. De Republiek leek plots veel breder gedragen te worden door het Duitse volk dan ooit tevoren, of zoals Thomas Mann zei: 'Es lebe die Republik!' ²²²

Dat miljoenen Duitsers zich plots verenigden vóór de Republiek was een opzienbarende reactie van een volk dat aanvankelijk toch weinig sympathie leek te koesteren voor het nieuwe politieke systeem en voor Rathenau, die dit systeem in al zijn negatieve kenmerken en bijkomstigheden had belichaamd. Nu draaide men plots 180 graden en werd Walther Rathenau voor velen dé martelaar van de Republiek. Die velen bestonden onder andere uit de 500.000 mensen die zijn begrafenis in Berlijn bijwoonden, maar ook uit de leden van de vakbonden die een dag van rouw afkondigden en bijvoorbeeld in Berlijn met 200.000 man de straat op gingen. Soortgelijke arbeidersmarsen vonden plaats in Hamburg, Chemnitz, Eberfeld, Essen en Breslau, naast de vele prominente individuen uit binnen- en buitenland die hun oprechte medeleven betuigden en hun sympathie uitspraken ten aanzien van de gevallen minister. ²²³ Zelfs de politieke partijen in Duitsland verenigden zich tijdelijk naar aanleiding van de dood van Rathenau, in een breed volksfront dat gedragen werd van *Zentrum* tot KPD. Ook zij gingen de straat op om te demonstreren vóór het

---

²²¹ Alfred Kerr, *Erinnerungen*, 207

²²² Geciteerd in: Martin Sabrow, *Der Rathenau-Mord: Rekonstruktion einer Verschwörung gegen die Republik von Weimar* (München 1994) 157

²²³ Carole Fink, 'The murder of Walther Rathenau', *Judaism* 44 (1995) 254-270; 264

behoud van de Republiek, samen met al die anderen.²²⁴ Daarmee leek Rathenau met zijn offer toch datgene te hebben bereikt waarop hij had gehoopt, namelijk dat het volk door zijn offer massaal beseftte dat het anders moest met Duitsland, dat het zo niet verder kon en dat de verwezenlijking van een betere toekomst voor de Duitse natie de grootste kans van slagen had, als men zich massaal achter de Republiek zou scharen. Alleen kon hij dit niet met eigen ogen aanschouwen, iets wat hij vantevoren had kunnen weten, want als iets onvermijdelijk leek in die dagen dan was het wel dat Rathenau vermoord zou worden, zoals hijzelf en velen in zijn directe omgeving toentertijd ook al aanvoelden. Wat dat betreft is de kwalificatie 'offer' ook nauwelijks een overdrijving met betrekking tot de uiteindelijke moord op Walther Rathenau.

Waar de Duitse burgers massaal hun steun betuigden aan de Republiek, nam ook het kabinet ferme maatregelen om de toekomst van dit politieke systeem veilig te stellen. Zo kwam er van staatswege een verordening op basis van artikel 48 van de Weimar-grondwet waarin alle anti-Weimargroepen, -bewegingen en -bijeenkomsten verboden werden. Dat gold overigens alleen voor extreem-rechtse groepen, extreem-linkse bedreigingen voor de Republiek werden hierin niet meegenomen. Rijkskanselier Joseph Wirth had dan ook na de moord gezegd tegen de rechtse partijen in de Rijksdag: 'Da steht der Feind, der sein Gift in die Wunden eines Volkes träufelt – Da steht der Feind – und darüber ist kein Zweifel: dieser Feind steht rechts.'²²⁵ Deze verordening leidde er uiteindelijk toe dat bijvoorbeeld groeperingen als de DVSTB, het 'Verband nationalgesinnter Soldaten', de 'Stahlhelm' en de 'Jungdeutsche Orden' werden verboden in bijna alle deelstaten van Duitsland. De deelstaten Württemberg en het bekendste contrarevolutionaire en extreemrechtse wespennest van Duitsland, Beieren, onttrokken zich namelijk aan deze verordening. Sterker nog, slechts zes dagen na de moord op Rathenau vond er in München alweer een grote anti-Versaillesdemonstratie plaats die door 'völkische' groeperingen was georganiseerd en waaraan ongeveer 45.000 mensen deelnamen, terwijl in de rest van het land het merendeel van de 'völkischen' zich toch redelijk koest hielden in de weken na de moord.²²⁶

Uiteraard waren er hier en daar ook nog altijd plaatsen en mensen in Duitsland, waar men weinig op had met de massale rouw om de dood van de joodse minister Rathenau. Met name onder studenten, rechters, regeringsambtenaren en op diverse universiteiten weigerde men te treuren vanwege de dood van één opdringerige jood die de verachte jodenrepubliek had vertegenwoordigd.²²⁷ Dit was dus vooral het geval op die plekken in de Duitse samenleving waar de emancipatie van de joden altijd al was tegengehouden, wat het in die zin ook weinig verrassend

---

²²⁴ Martin Sabrow, *Der Rathenau-mord: Rekonstruktion einer Verschwörung gegen die Republik von Weimar*, 158

²²⁵ Geciteerd in: Martin Sabrow, *Der Rathenau-mord*, 160

²²⁶ Martin Sabrow, *Der Rathenau-mord*, 161, 166-167

²²⁷ Carole Fink, 'The murder of Walther Rathenau', 264

maakte dat het juist daar gebeurde. Overigens kwam het vertrouwen in de Republiek en de eensgezindheid bij de rest van de Duitsers al gauw weer onder grote druk te staan, omdat niet lang daarna bleek dat Duitsland alsnog niet aan de herstelbetalingseisen kon voldoen, waardoor 1923 het jaar werd van de bezetting van het Ruhrgebied, de hyperinflatie, enkele pogroms en uiteindelijk de Hitlerputsch van november 1923. De eensgezindheid van het Duitse volk bleek door die nieuwe gebeurtenissen slechts van korte duur te zijn geweest. De tegenkrachten van de Republiek waren na de eerste schokken van de politieke aardbeving, die Rathenaus dood teweeg had gebracht, al gauw weer hersteld en hadden zelfs aan kracht gewonnen, met hulp van de maatschappelijke omstandigheden. Wat dat betreft had Rathenaus dood op de iets langere termijn niet voor de waardige vrede en het inslaan van de weg naar een betere Duitse toekomst gezorgd. Evenals het feit dat deze er niet voor had gezorgd dat de bewerkstelling van de Duits-joodse synthese dichterbij was gekomen. Die dingen waar hij het allermeest op had gehoopt voor Duitsland waren na zijn dood alleen maar verder uit het zicht geraakt, hetgeen hem ongetwijfeld veel pijn zou hebben gedaan.

Daarbij kwam ook nog de onbevredigende afhandeling van de zaak door politie en met name justitie, die deels het aloude idee van de partijdigheid tegenover rechts-extremisten bevestigden. Overigens moet gezegd dat de twee belangrijkste daders niet eens voor de rechtbank verschenen, aangezien zij al eerder waren omgekomen. Aanvankelijk waren zij bij de eerste uitgebreide zoekacties nog aan de politie ontkomen. Beiden verraadden zichzelf echter, op het moment dat ze ontdekt werden in het Thüringische Burg Saaleck door overburen, die de politie alarmeerden op het moment dat ze licht zagen branden in het slot, terwijl ze wisten dat de eigenaar niet thuis was. De gealarmeerde politie trok naar het slot en raakte in een vuurgevecht met beide heren, waarbij Erwin Kern dodelijk werd getroffen door een politiekogel en Hermann Fischer naar aanleiding daarvan zelfmoord pleegde.²²⁸ Mededader en chauffeur Ernst Werner Techow werd voor medeplichtigheid aan moord tot 15 jaar gevangenisstraf veroordeeld, terwijl ook een kleine groep handlangers die samen met hen het plan hadden uitgedacht, voor kortere tijd achter de tralies verdwenen.

Overigens was de opgelegde strafmaat niet datgene wat er voor zorgde dat er een zweem van partijdigheid ten opzichte van rechts-extremisten over de zaak hing. Dat ging namelijk vooral over de motivatie van het vonnis en wat er met het overige bewijsmateriaal door politie en justitie gedaan had kunnen worden. Het gerechtshof zag namelijk blinde jodenhaat, die in het ongerijpte brein van de jonge daders tot wilde acties had geleid, als hét motief voor de moord op Walther Rathenau. Zij stelden dus dat antisemitisme het belangrijkste motief was geweest voor de daders, terwijl deze achteraf bekenden dat de moord op Rathenau vooral een aanslag op het systeem was geweest. Eén in een reeks van velen, waaronder ook die op Matthias Erzberger, die erop gericht was

---

²²⁸ Martin Sabrow, 'Die Macht der Erinnerungspolitik', *Die Macht der Mythen: Walther Rathenau im öffentlichen Gedächtnis, sechs Essays* (Berlijn 1998) 67-81; 71-72

om het hele Weimar-systeem te ondermijnen en de samenzwering van de machthebbers om Duitsland tot een communistisch land te maken wilden voorkomen. Daarmee ontging de rechtbank niet alleen het feit dat er politieke motieven aan de moord ten grondslag lagen, maar vooral ook dat deze vanuit het verband van een georganiseerde rechts-extremistische terreurgroep waren voorbereid en uitgevoerd. En dat terwijl er toch duidelijke bewijzen waren voor het feit dat de daders leden van de terreurgroep 'Organisation Consul' waren, dat Erwin Kern zelfs één van de leidende figuren daarbinnen was geweest, dat de moord ruim van tevoren door de organisatie was gepland en dat er een verband was met andere politiek getinte moorden in de Weimar-Republiek.²²⁹ Politie en justitie lieten daarmee dus bewust of onbewust de kans liggen om deze terreurorganisatie op te sporen en op te rollen, inclusief Hermann Ehrhardt die eerder ook al een belangrijke bijdrage had geleverd aan de Kapp-putsch, maar net zoals velen met hem na de mislukte afloop zich schuil had gehouden in Ritter von Kahrs heilstaat voor rechts-extremisten, Beieren, van waaruit hij uiteindelijk ook de dodelijk effectieve 'Organisation Consul' zou oprichten.²³⁰

Zo was er dus een einde gekomen aan het leven van Walther Rathenau. Slechts de herinnering aan hem bleef. Een herinnering die in de loop van de twintigste eeuw zeer wisselend werd ingekleurd door groepen, regimes en naties die de mythe rond Walther Rathenau steeds op eigen wijze voor hun politieke karretje probeerden te spannen. Zo werd hij vlak na zijn dood door veel Duitsers gezien als martelaar van de Republiek, een beeld dat de nazi's uiteraard niet met hen deelden. Voor hen was Rathenau namelijk vooral jood, grootkapitalist, communist, één van de '300 Weisen von Zion' en de belichaming van een verderfelijk politiek systeem. Anderzijds was het ook de jood die 'rücksichtslos' in het openbaar zijn eigen ras een kritische spiegel durfde voor te houden, een beeld waar ze zich wat beter in konden vinden en in hun eigen voordeel probeerden te gebruiken als karakterschets voor de slechte eigenschappen van de joden. Overigens verdwenen in het Derde Rijk al zijn straatnaambordjes, gedenktekens en geschriften uit bibliotheken en uit het openbare leven, dus de heersende tendens was toch wel om de herinnering aan deze jood in zijn geheel uit te wissen.²³¹

Na de val van het Derde Rijk werd Rathenau tijdens de Koude Oorlog zowel door oost als west geclaimd om het eigen systeem te legitimeren. In de communistische invloedssfeer werd hij neergezet als iemand die ondanks dat hij als persoon geworteld was in een kapitalistische wereldorde, zijn nek toch had uitgestoken om een staat van vreedzame co-existentie te bewerkstelligen met de bolsjewieken. Hij was de man die een belangrijke bijdrage had geleverd aan de band tussen de Sovjet-Unie en Duitsland, een teken dat Rathenau iemand was die toch vooral

---

²²⁹ Martin Sabrow, *Der Rathenau-mord*, 137-141, 151-155

²³⁰ David Clay Large, *Where ghost's walked: Munich's road to the Third Reich*, 139

²³¹ Martin Sabrow, 'Der Mann vieler Biographien', *Die Macht der Mythen: Walther Rathenau im öffentlichen Gedächtnis, sechs Essays*, 7-37; 30-31

verlangde naar een betere en meer socialistische samenleving en zich daarom in het Verdrag van Rapallo had verbreed met zijn natuurlijke bondgenoot, de Sovjet-Unie. Door het westen werd hij geclaimd als de man die stond voor het 'geistige Deutschland', maar vooral ook voor iemand die altijd garant stond voor de eenheid van Duitsland. Een hoopvol beeld voor een op dat moment verscheurde natie. Na 'die Wende' stond hij niet langer voor de vereniging van Duitsland, maar voor de vereniging van Europa. Met zijn visionaire tolunie-idee was hij degene die al lang van tevoren had gezien dat Europa zich van een betere toekomst kon verzekeren door middel van economische samenwerking, al was Rathenaus intentie daarmee waarschijnlijk toch vooral geweest om een betere toekomst voor Duitsland te garanderen.²³²

Buiten deze politiek getinte mythevorming, is er ook nog het beeld van Rathenau als het eerste slachtoffer van het Derde Rijk. Het is lastig te zeggen of Rathenau dat ook daadwerkelijk was. Enerzijds was er natuurlijk nog lang geen Derde Rijk en hadden de daders van de O.C. eerder als doel om met hun politieke moorden een monarchistische tegenrevolutie op gang te brengen dan een fascistische nationaalrevolutie. Voor tijdgenoten was de moord dan ook eerder een gevolg van wat eerder in Duitsland was gebeurd en de verruwing in de samenleving die daaruit was voortgekomen, dan dat de moord als voorbode diende van nog iets veel ergers. Anderzijds maakte een groot deel van de Ehrhardt-brigade later wel carrière bij de nazi's en stond men daarmee niet helemaal los van deze beweging, alhoewel Hermann Ehrhardt zelf in 1934 op een lijst van de nazi's stond om in de 'Nacht van de Lange Messen' vermoord te worden, maar daar op het laatste moment voor was gevlucht en later weer werd teruggevraagd door de nazi's om in Duitsland te komen wonen.²³³

Uiteraard werd er ook door de verschillende groepen binnen de joodse gemeenschap zelf een bepaald beeld van Rathenau neergezet, welke meestal ter legitimatie diende van hun eigen visie op het joodse vraagstuk in Duitsland. Voor de liberale joden was hij de man geweest die nooit zijn joodse achtergrond had verloochend, maar vooral ook altijd Duitsland gedecideerd tot zijn vaderland had gebombardeed. Geen enkele Duitse jood had een hogere functie in Duitsland bekleed dan hij. Hij was voor hen de vleeswording geworden van datgene wat zij onder de ultieme Duits-joodse synthese verstonden. Daartegenover stonden de zionisten die in Rathenau een man met grote gaven zagen, de belichaming van een hogere cultuur en van een tijdperk van joodse ontwikkeling. De opgave die er voor hem lag had hij in al zijn oprechtheid aangenomen, in de overtuiging dat dat zijn lotsbestemming was, maar daarbij vergat hij te bedenken dat hij op die positie op dat moment niet op zijn plaats was. Hij was daarmee ook een voorbeeld van het idee dat de meerderheid van de Duitse joden de situatie en het gevaar voor de joden in Duitsland volkomen verkeerd hadden

---

²³² Martin Sabrow, 'Der Mann vieler Biographien', 32-35

²³³ Martin Sabrow, 'Erstes Opfer des Dritten Reichs?', *Die Macht der Mythen*, 81-95; 81, 86, 91-93

ingeschat.²³⁴ Ondanks dat hij zichzelf nog zo Duits voelde, bleef hij voor de omgeving toch altijd een jood: 'Es ist eine bittere Ironie um die geschichtliche Gestalt Walther Rathenaus, daß sein zehnter Todestag am 24. Juni in höherem Maße ein jüdischer Gedenktag ist als ein deutscher. Rathenau hat nicht für das Judentum, nicht für das jüdische Volk gelebt, nicht für sie auch ist er gestorben; aber unwissentlich und unwillentlich is er ein Repräsentant des Judentums, - genauer gesagt: des jüdischen Schicksals – geworden.'²³⁵

Van bestsellerauteur tot geruïneerd man

'Mit welchen Mitteln, wenn ich ein guter Sohn bin, soll ich beweisen, daß ich ein guter Sohn bin?
Dies, meine ich, ist unter der Würde.'²³⁶

Jakob Wassermann is altijd iemand geweest die zocht naar rechtvaardigheid, zeker ten aanzien van zijn rol als jood in de Duitse samenleving. Rechtvaardigheid was dan ook een zeer belangrijk thema in zijn boeken en essays. Zo probeerde hij met *Caspar Hauser* te rechtvaardigen dat hij net zo Duits was als iedere andere Duitser en zocht hij met zijn essays steeds naar een rechtvaardiging voor het streven naar en de voltooiing van de Duits-joodse synthese. Er bestond volgens Wassermann geen logica in het idee dat deze twee componenten niet met elkaar konden samengaan. Het was dan ook onrechtvaardig dat een marginale groep in de Duitse samenleving dit nog steeds wilde voorkomen door middel van rabiaat antisemitische acties en door een grote groep Duitsers die latente vooroordelen bleven koesteren ten aanzien van de joden. Na *Caspar Hauser* had hij die onrechtvaardigheid ook nog proberen weg te nemen door middel van zijn autobiografische werk *Mein Weg als Deutscher und Jude*, maar ook hiermee kon hij die rechtvaardige behandeling niet afdwingen.

Tegen deze achtergrond was het niet zo verwonderlijk dat Wassermann met het belangrijkste werk uit zijn late carrière, *Der Fall Maurizius* (1928), voortborduurde op deze thematiek en deze opnieuw verweefde met enkele joodse thema's: 'Es ist die Idee der Gerechtigkeit, die den Herzpunkt im „Fall Maurizius“ bildet; man kann sie ja in meinen Büchern bis zu den ersten Anfängen zurückverfolgen (...)'.²³⁷ Het verhaal in *Der Fall Maurizius* gaat over Leonhart Maurizius die onterecht is veroordeeld voor de moord op zijn vrouw Elli Maurizius-Jahn. Leonhart is aangeklaagd voor moord door de openbare aanklager Wolf Freiherr von Andergast, met name op basis van de verklaring van de kroongetuige en jood Gregor Waremmé alias Warschauer die onder meened verklaarde dat hij

²³⁴ Cornelia Hecht, *Deutsche Juden*, 154-156

²³⁵ Jüdische Rundschau, *Ein Gedenktag*, Heft 49 (21 juni 1932)

²³⁶ Jakob Wassermann, 'Der Jude in der Kunst' (1932), *Deutscher und Jude*, 157-161; 158

²³⁷ Jakob Wassermann, 'Einige Bemerkungen über den „Fall Maurizius“', *Lebensdienst*, 336-339; 336

Leonhart het wapen zag trekken. De vader van Leonhart is echter overtuigd van de onschuld van zijn zoon en probeert daarom de zoon van de aanklager, Etzel Andergast, te bewerken om zo uiteindelijk via zijn vader de zaak te heropenen en het recht te laten zegevieren. Etzel raakt na een gesprek met vader Peter Paul Maurizius overtuigd van het feit dat Leonhart onschuldig is en gaat daarom op zoek naar de waarheid en daarmee naar gerechtigheid.²³⁸

Na onderzoek van Etzel blijkt uiteindelijk dat de zus van Elli, Anna, de dader van de moord is. Leonhart was voordat hij met Elli trouwde verliefd op Anna en vertrouwde haar zijn onwettige kind toe, Hildegard, dat uit een eerdere relatie kwam met Gertrud Körner, die was komen te overlijden. Elli mocht niets weten van dit onwettige kind en dus gaf hij het mee aan Anna. Kroongetuige Waremme had Anna op jonge leeftijd verkracht en volgde haar, toen ze bij haar zus Elli een schuilplaats zocht en Waremme uit tactische overwegingen bevriend raakte met Leonhart Maurizius. En zo was er een bizar schaakspel ontstaan waarbij iedereen tussen minstens twee hete vuren in was komen te staan. Anna tussen Leonhart en Waremme, Elli tussen Leonhart en Anna, Anna tussen Elli en Leonhart, Leonhart tussen Anna en Waremme en Elli tussen alledrie. Leonhart beschermde Anna omdat hij van haar hield en ze zijn kind opvoedde en Waremme beschermde Anna uit tactische overwegingen. Elli kwam uiteindelijk achter de band tussen haar man en haar zus en keerde zich tegen haar zus, waarop Anna besloot om de onderlinge relaties wat minder gecompliceerd te maken en haar eigen zus om het leven te brengen. Waremmes meened was verjaard en was daarmee niet meer strafbaar. Vader Andergast wilde ondanks de vele bewijzen van Leonharts onschuld de zaak uit eergevoel niet heropenen. Leonhart Maurizius kwam wel vervroegd vrij maar herkende de wereld om hem heen niet meer en Anna wilde ook niet op de oude voet met hem verder, waarop Leonhart zelfmoord pleegde. Vader Andergast ging met pensioen en Etzel haatte zijn vader omdat hij, ondanks de bewijzen voor Leonharts vrijlating, niet rechtvaardig had gehandeld. Dat maakte dat er uiteindelijk een onherstelbare breuk ontstond tussen de twee.²³⁹

Het thema rechtvaardigheid is in dit boek dus verweven met enkele joodse thema's. Eén van die thema's is de verschijning van de messias-figuur, die in dit boek vertolkt wordt door Etzel Andergast. Deze messias-figuur, die volgens Zweig dus in 'jeder jüdische Idealismus am tiefsten wurzelt', kwam ook al in eerdere werken van Wassermann voor, zoals Agathon Geyer uit *Der Juden von Zirndorf* en de jodin Ruth in *Christian Wahnschaffe*. Een ander joods thema is te vinden bij de jood Gregor Waremme alias Warschauer. In deze figuur komen enkele belangrijke joodse thema's samen welke ook het leven van Wassermann hebben getekend. Zo was Waremme net als Wassermann en Rathenau, een jood van de tweede generatie na de emancipatie, die net als Wassermann leed onder zijn Duits-joodse identiteitscomplex. In tegenstelling tot Wassermann, had

---

²³⁸ Thomas Kraft, *Wassermann*, 187

²³⁹ Rudolf Koester, *Wassermann*, 72-75

hij echter weinig op met de geassimileerde joden in zijn omgeving en zag hij de emancipatie slechts als doekje tegen het bloeden, veroorzaakt door het antisemitisme in Duitsland. Hij verweet de geassimileerden morele lafheid, dat ze genoeg namen met een dergelijk helotenbestaan. Later emigreerde Waremme ook naar de Verenigde Staten om zich daar in te zetten voor de verbetering van het lot van allerlei tweederangsburgers zoals de armen, de immigranten en andersoortige paria's in de Amerikaanse samenleving. Waremme belichaamde daarmee de ontworteldheid van de joden in Duitsland, die allemaal op hun eigen manier wortel probeerden te schieten, hetzij door middel van assimilatie in de Duitse samenleving, hetzij door middel van een zionistische overtuiging of hetzij door middel van een diaspora-bestaan, dus permanente ontworteldheid als een vorm van het joodse bestaan die zij als de meest passende oplossing zagen voor hun joodse identiteitscrisis. Dit dilemma paste uiteraard uitstekend in de context van de late Republiek, waarin het emancipatieproject van de joden in Duitsland zich in een crisissituatie bevond evenals de Duits-joodse synthese, en de vraag op welke manier men met de joodse identiteit om moest gaan steeds prangender en verwarrender werd.²⁴⁰ De keuze die men binnen dit dilemma nam, maakte volgens Wassermann echter weinig uit voor het resultaat van de Duits-joodse verhoudingen: 'wer sich als Jude bis zur Selbstverleugnung und Würdelosigkeit assimiliert, wird von den Deutschen ebenso zurückgewiesen werden wie der, der auf seiner doppelten Identität beharrt und sie als Recht einfordert.'²⁴¹ Het tekende de totale afbrokkeling van de hoop van Wassermann, vanuit joods perspectief, dat men hem en de andere Duitse joden ooit voor vol zou gaan zien in de Duitse samenleving.

Der Fall Maurizio werd een bestseller en binnen een half jaar verkocht hij al 75.000 exemplaren van het boek. Vele collega's waren lovend over het boek. Toch was er ook kritiek van mensen die niet blij waren met Wassermanns verkapte kritiek op het Duitse rechtssysteem, het boek was namelijk geïnspireerd door een bestaande zaak van vóór de oorlog rond de val van de advocaat Carl Hau waar ook gerechtelijke dwalingen aan ten grondslag hadden gelegen.²⁴² Uiteraard was er ook de alom bekende kritiek uit rechts-extremistische hoek. Daar noemden ze het boek een 'Abfallprodukte der Kultur' en schilderden ze de schrijver af als een 'Hypnotiseur der Massenseele'.²⁴³ In hetzelfde jaar waarin Wassermann *Der Fall Maurizio* publiceerde, schreef hij ook een essay over 'Die psychologischen Situation des Judentums'. Hierin herhaalde hij veel thema's uit eerdere boeken en essays, zoals de onrechtvaardigheid die de joden ten deel was gevallen voor het feit dat ze niet volledig werden opgenomen in de Duitse samenleving en dat ze onterecht als zondebok dienden

---

²⁴⁰ Hans Otto Horch, 'Deutschtum und Judentum – eine unmögliche Synthese?; Jakob Wassermann im Kontext der deutsch-jüdischen Literaturgeschichte', in: Dirk Niefanger (ed.), *Jakob Wassermann; Deutscher – Jude – Literat*, 69-91; 82-85

²⁴¹ Geciteerd in: Thomas Kraft, *Wassermann*, 191

²⁴² Rudolf Koester, *Wassermann*, 72

²⁴³ Thomas Kraft, *Wassermann*, 187, 189, 191

voor veel zaken waar ze geen schuld aan hadden: 'Ein Siebzigmillionenvolk, das ein Unglück, von dem es betroffen worden ist, den paarmal hunderttausend Juden, die es beherbergt, in die Schuhe schiebt, gleicht ein wenig der Schulklasse, von der ein englischer Schriftsteller berichtet, in der kein Schüler mehr Vokabeln lernen und Aufgaben machen wollte, weil seit einiger Zeit ein kleiner Negerjunge auf der letzten Bank saß, dadurch, sagten sie, seien sie in ihrer persönlichen Freiheit beeinträchtigt und gelähmt.'²⁴⁴

In dit essay uit 1928 zette hij zich ook vrij expliciet af tegen het zionisme, iets wat hij in eerdere essays meer impliciet had laten blijken. Wassermann kon zich naar eigen zeggen niet vinden in het idee dat de joden één volk waren en zich daarom als één natie konden manifesteren. Hij zag de joden vooral als een som van individuen: 'Der Grundirrtum, dem sie verfallen sind, ist der, daß Sie die Juden als Nation bezeichnen. Das sind sie nicht, das können sie nie wieder sein. Die Juden sind eine Summe von Individuen. Darin liegt ihr Verhängnis, darin liegt ihre europäische Vergangenheit, darin liegt ihre Gegenwart und wahrscheinlich auch ihre Zukunft.'²⁴⁵ Logischerwijs werd hij om deze uitspraken ook heftig bekritiseerd door de zionisten, die uiteraard het tegenovergestelde idee aanhingen. Hiermee was er overigens weinig nieuws onder de zon aangezien hij dus al eerder, in impliciete bewoordingen, had laten blijken dat hij weinig op had met het zionisme, evenals met de 'Ostjuden'. Wat dat betreft was Wassermann vrij consequent in zijn ideeën. De opkomst van de NSDAP maakte Wassermanns hoop op de bewerkstelling van de Duits-joodse synthese alleen nog maar wankeler en zijn toekomst als schrijver in Duitsland ook steeds onzekerder. Wat was er nog voor toekomst voor hem, met een dergelijke partij in opkomst die allesbehalve vatbaar was voor zijn logica. Zijn logica die uitging van het idee dat de Duitse en joodse identiteit samen konden gaan en dat er niets redelijks viel te verzinnen waarom de joden in Duitsland als tweederangsburgers door het leven zouden moeten gaan: 'Allein eine Millionenbewegung, deren Lenker sich auf den Haß, den Aberglauben und die Ignoranz stützen müssen, darf keinen Wert auf Logik legen, sonst ginge sie ihre politischen Vorteile verlustig (...)'²⁴⁶ De NSDAP had duidelijk geen behoefte aan zijn logica, irrationele argumenten waren namelijk precies datgene waarmee ze groot waren geworden.

In het laatste jaar dat Wassermann leefde, en het eerste jaar dat Hitler rijkskanselier was, kreeg Wassermann ook direct te maken met de gevolgen van het feit dat de antisemitische NSDAP aan de macht was gekomen, hoewel hijzelf in Oostenrijk woonde. Zijn boeken kwamen op de zwarte lijst van de nazi's terecht en hij werd gedwongen om terug te treden uit de Pruisische Academie der Kunsten. Zijn bestaan als schrijver in Duitsland was daarmee vrijwel onmogelijk geworden. Het pijnlijkste was echter nog wel dat ook zijn uitgeverij zijn handen van hem aftrok op het moment dat

---

²⁴⁴ Jakob Wassermann, 'Die psychologischen Situation des Judentums', *Deutscher und Jude*, 133-149; 144

²⁴⁵ Jakob Wassermann, 'Die psychologischen Situation des Judentums', 138

²⁴⁶ Jakob Wassermann, 'Der Jude in der Kunst', 160

de nazi's aan de macht waren gekomen. De van oudsher joodse *S. Fischer Verlag* nam steeds meer afstand van Wassermann, omdat ze zich in hun voortbestaan bedreigd voelden, op het moment dat de werken van één van hun schrijvers op de zwarte lijst van de nazi's was komen te staan.

Daarbovenop kwam voor Wassermann ook nog dat hij zijn werk broodnodig moest publiceren, omdat hij krap bij kas zat. Dat kwam omdat zijn ex-vrouw Julie hem na hun scheiding nog steeds financieel probeerde uit te kleden. Daarmee was hij gedwongen om naar uitgeverij *Querido* te gaan in Amsterdam, die in 1934 nog *Joseph Kerkhovens dritte Existenz* publiceerde, het laatste deel in de Etzel-trilogie waartoe ook *Der Fall Maurizius* behoorde. In de nacht van oud en nieuw 1933/1934 kwam Wassermann te overlijden, nadat hij na eerder hartfalen al enige tijd op een ziekbed lag. Het betekende het einde van deze bijzondere schrijver, die in allerlei opzichten als geruïneerd man stierf.²⁴⁷

Wassermanns hoop op de Duits-joodse synthese was verworpen tot een totale desillusie, terwijl dat juist het belangrijkste thema uit zijn leven was geweest, het fundament waar hij zijn hele geestelijke en financiële bestaan op had gebouwd. Zijn oprechte strijd voor een rechtvaardig bestaan als jood in Duitsland had uiteindelijk niets opgeleverd. Het was zelfs erger geworden dan aan het begin van zijn leven, want zowel zijn geestelijke als zijn financiële bestaan, welke hij rond deze thematiek had opgebouwd, werd aan het einde van zijn leven totaal afgebroken. Wat dat betreft was het misschien wel beter dat hij aan het begin van 1934 stierf, voordat het allemaal nog erger zou worden. Het betekende een pijnlijk einde voor deze 'Weltstar des Romans', zoals Thomas Mann hem noemde, en zijn nobele missie om te streven naar een rechtvaardig bestaan als jood in de Duitse samenleving. Die tragedie in Wassermanns leven werd onder andere schitterend verwoord door de Oostenrijks-joodse schrijver Joseph Roth, in zijn herinnering aan Jakob Wassermann: 'Als ich das letzte Mal Jakob Wassermann sah – es war in Zürich -, hatte ihn der Tod noch nicht gezeichnet. Noch nicht der Tod, aber schon die Bitterkeit, die Vorläuferin des Todes, hatte ihn gezeichnet. Er war seinen Weg als Deutscher und Jude nicht zu Ende gegangen. Dieser Weg führte zu keinem Ziel. Er führte vor eine plötzlich aufragende Mauer aus Haß und Brutalität. Vor dieser Mauer mußte Jakob Wassermann umkehren, den alten jüdischen Wanderstab in der Hand, und das Exil aufsuchen. Dennoch sprach er von seiner Heimat mit der Liebe eines Deutschen und mit dem Gerechtigkeitsgefühl eines Juden. Es war kein Hohn in seiner Rede, kein Schimpf, nicht einmal Empörung. Im Gegenteil: sein Glaube an das ewige deutsche Reich war größer als seine Verzweiflung über das, seiner Meinung nach, kurzlebige Dritte. Für ihn war Deutschland ewig und Deutschlands

---

²⁴⁷ Thomas Kraft, *Wassermann*, 202-207

Verirrung eine psychotische Episode. Er starb nicht am gebrochenen Herzen. Er starb an einem
überevollen.²⁴⁸

---

²⁴⁸ Geciteerd in: Thomas Kraft, *Wassermann*, 210

Conclusie

De eerste keer dat Walther Rathenau en Jakob Wassermann blijk gaven van het feit dat ze in een Duits-joodse spagaat werden gedwongen, was op het moment dat ze voor het eerst in hun leven direct geconfronteerd werden met antisemitische vooroordelen, namelijk tijdens hun diensttijd. Dat was voor beiden de eerste echte aanzet voor de ontwikkeling van een Duits-joods identiteitscomplex. Eerder hadden ze slechts hun afkeer laten blijken over andere joden of joodse gebruiken, zoals Rathenau over de vele joden op zijn faculteit en Wassermann over zijn gedwongen prevelen van de kaddisj, maar dan wel met de overtuiging dat ze allesbehalve zulke joden wilden zijn of ermee geassocieerd wilden worden. Hun diensttijd zorgde echter ook voor het eerst voor het besef dat er buiten hun eigen wil met wie ze geassocieerd wilden worden, ook een buitenwereld bestond die ze een joodse identiteit probeerde op te dringen, ten teken dat ze anders en minder waren dan degenen die zich ervan bedienden en dat ze nooit als gelijkwaardig geaccepteerd zouden worden. En dat was nou precies datgene wat ze in hun hele leven het liefst wilden, acceptatie en waardering als mens en als publiek figuur, als waren het volwaardige Duitse burgers. Maar helaas voor hen was dat ook precies datgene wat ze maar niet konden bereiken. Dat was dan ook wat er voor zorgde dat ze veroordeeld waren tot een levenslange worsteling met hun Duits-joodse identiteit.

In de eerste decennia na de juridische emancipatie tot aan WO I, waren Rathenau en Wassermann nog ervan overtuigd van het feit dat er een manier was om hun eigen volwaardigheid als Duitse jood te bewerkstelligen. Men dacht nog dat ze dit voor elkaar konden krijgen door de juiste inzet van eigen zijde, de maakbaarheid van hun eigen acceptatie. Ze deden er dan ook alles aan om hun loyaliteit aan, en liefde voor, Duitsland te tonen en gingen daarin soms zeer ver. De 'joodse zelfhaat'-terminologie van Rathenaus 'Höre Israel!' (1897) en in iets mindere mate Wassermanns boek over *Caspar Hauser* (1908) waren schrijnende voorbeelden van hoe ver men ging om die liefde voor en aan Duitsland te tonen, in de overtuiging dat ze daarmee hun eigen volledige acceptatie konden bewerkstelligen. Beiden schroomden daarbij niet, net als veel andere Duitse joden die wilden assimileren, om zich flink af te zetten tegen die joodse groepen die volgens hen een barrière opwierpen tegen de voltooiing van dat proces, zoals de 'Ostjuden' en de zionisten. Dat waren de groepen die zich duidelijker als 'joods' gedroegen en zichzelf ook meer als essentieel joods definieerden. Volgens Wassermann waren de 'Ostjuden' zelfs een potentiële vijfde colonne en na de oorlog had hij dan ook weinig moeite om deze groep de zwarte piet toe te spelen van het verlies van WO I waar zij met hun schimmige gedrag aan hadden bijgedragen. Dat was toch zeker een zeer opmerkelijke aantijging van iemand die zelf regelmatig met antisemitische kritiek te maken had gehad. Feit blijft dat Wassermann en Rathenau hun leven lang niet met deze joodse groepen geassocieerd wilden worden, omdat ze altijd bleven hopen op volledige acceptatie en omdat ze zich

ook echt Duits voelden, ook in latere periodes waarin hun geloof dat dit proces ooit voltooid zou worden langzaam afbrokkelde.

Assimilatie en acceptatie was voor beiden hetgeen waar ze naar streefden. Daarbij speelde bij Wassermann ook duidelijk het element van rechtvaardigheid een belangrijke rol, zoals dat als thema ook in veel van zijn boeken was verweven. Bij beiden was het overigens wel zo dat de doop als middel afgewezen werd om te assimileren. Hoe men dan wel diende te assimileren, daar hadden beide mannen verschillende ideeën over. Walther Rathenau wilde dat de joden assimileerden door zo Duits mogelijk te worden. Ze moesten aan het einde van het assimilatieproces, als deze was geslaagd, de Duitse 'Kultur' in heel hun zijn belichamen. Wassermann beriep zich daarentegen op zogenaamde 'oriëntaalse' normen en waarden. Als de joden in Duitsland die waarden bij zichzelf zouden zoeken en vinden, dan kon men van daaruit pas echt assimileren, zonder dat daarbij hun band met het jodendom verloochend hoefde te worden maar waarbij vooral ook hun liefde voor Duitsland goed naar voren kwam. Wassermann was zelf, ondanks zijn toewijding aan Duitsland, overigens ook iemand die zijn joodse band niet geheel verloochende, getuige zijn romans waarin regelmatig joodse thema's langskwamen, zoals onder andere die van de messias-figuur.

In de jaren 1914-1923 begon beider hoop op een Duits-joodse synthese langzaam af te brokkelen. Aan het begin van de oorlog toonden beiden zich zeer patriottistisch en gingen zij net als vele Duitsers en joden mee in de 'Geist von 1914', een tijd waarin de joden nog wel degelijk hoop mochten koesteren dat men volledig geaccepteerd zou worden, zeker toen duidelijk werd tot welke hoge posten in het leger en de oorlogseconomie ze plots konden doordringen. Maar zoals de 'Burgfrieden' in de jaren daarna tijdens WO I al snel afbrokkelde, zo brokkelde ook hun geloof op volledige acceptatie snel af. Daar zorgden niet alleen duidelijke aanwijzingen van toenemend antisemitisme in de Duitse samenleving voor, maar ook in hun meer directe omgeving. Rathenaus initiatief voor de KRA kreeg bijvoorbeeld niet de waardering die hij graag wilde en ook verdiende. Hij kon zelfs op antisemitische kritiek op zijn initiatief rekenen, hetgeen uiteindelijk één van de redenen was om na acht maanden gedesillusioneerd de deur van deze onderneming achter zich dicht te trekken.

Aan het einde van en vlak na de oorlog kreeg Rathenau daarbovenop ook nog eens langzaam de dolkstoot van Ludendorff in zijn rug geduwd, de man die hij aanvankelijk zo had bewonderd om zijn karaktereigenschappen. Hij werd daarnaast door de 'völkischen' plots naar voren geschoven als de belichaming van het joodsbolsjewisme, omdat hij zich wel kon vinden in enkele ideeën van het socialistisch gedachtegoed. Het maakte dat hij in Duitsland na WO I tijdelijk 'persona non grata' was, mede doordat hij het wrede plan had gesteund om tijdens de oorlog dwangarbeiders uit België te halen. Dat was in tegenstelling tot de joodsbolsjewistische mythe en de vermeende dolkstoot overigens wel iets wat hem terecht kon worden aangewreven. De anti-joodse aantijgingen maakten

echter dat hij zich in die periode even als Alfred Dreyfus voelde. Het joodse stigma was bovendien iets waar hij niet meer vanaf kon komen, desondanks wist hij wel op te klimmen tot het hoogste ambt dat een jood in Duitsland ooit had vervuld, namelijk van minister van Buitenlandse Zaken. Door zijn persoonlijke ambitie en plichtsbesef dat hij in moeilijke tijden iets moest doen om nog wat goeds voor de Duitse natie te bereiken, wilde hij dit ambt ook graag, ondanks de antisemitische dreiging en het gebrek aan waardering bij zijn eerdere overheidsfunctie bij de KRA. In de functie van minister wist hij naar omstandigheden veel te bereiken met zijn 'Erfüllungs'-diplomatie voor Duitsland en op die manier toonde hij toch zeker zijn onvoorwaardelijke liefde voor het land waar hij was geboren en getogen. Het mocht echter niet baten in een tijd waarin het antisemitisme zeer rabiante vormen aannam, op het moment dat vele Duitsers zich vernederd voelden door Versailles en bedreigd in hun bestaan door de economische malaise.

De post als minister van BuZa als jood was de ultieme test van de maakbaarheid van zijn eigen acceptatie en wellicht ook van de kans op de eventuele voltooiing van de Duits-joodse synthese. Zoals we nu weten faalde deze test jammerlijk. In zijn nieuwe functie werd hij door de buitenwereld op een steeds agressievere manier bejegend vanwege zijn jood-zijn. Daarbij kleefden de dolkstootlegende en de joodsbolsjewistische mythe ook nog steeds aan hem en dat maakte dat er redelijk wat mensen van overtuigd waren dat hij Duitsland met zijn beleid, dat te verzoenend zou zijn ten aanzien van de geallieerden, de afgrond instortte. Hij werd uiteindelijk vermoord omdat hij voor de leden van de O.C. dé negatieve personificatie van het Weimar-systeem was, iets waar zijn jood-zijn zeker niet in positieve zin aan heeft bijgedragen. Dat wil zeggen, dat zijn jood-zijn hetgeen was waar hij steeds in negatieve zin mee in verband werd gebracht. In werkelijkheid bond nauwelijks iets hem aan een joodse identiteit, niet in religieuze, nationalistische of welke zin dan ook, behalve dan dat zijn familie in de vele generaties voor hem zich met het jodendom hadden geïdentificeerd. Daarin zaten overigens ook overeenkomsten met Jakob Wassermann, die het opgedrongen stigma van de joodse identiteit al eerder had waargenomen: 'Das Selbstbewußtsein als Jude entwickelt sich nicht frei, sondern als Produkt der Auseinandersetzung mit einer judenfeindlichen Umwelt²⁴⁹'. Dat was uiteindelijk ook hetgeen wat ze in hun levenslange worstelingen met beide componenten heeft gedwongen. De onverenigbaarheid van die beide, alleen omdat een steeds vijandiger omgeving een harmonieuze symbiose van de twee niet toestond en ze bovendien het negatieve stigma van de joodse component blijvend opdrong zodat ze nooit volledig geaccepteerd zouden worden.

Ook bij Jakob Wassermann brokkelde de hoop in de jaren vanaf WO I tot aan Rathenaus dood af. Zijn autobiografie *Mein Weg als Deutscher und Jude* (1921) was daarbij dé ultieme verslaglegging van zijn worstelingen. Het was zijn zoektocht naar begrip bij zijn mede-Duitsers, voor

---

²⁴⁹ Geciteerd in: Rudolf Wolff, *Jakob Wassermann – Werk und Wirkung*, 127

de last die hij al zijn hele leven met zich meedroeg , en ook deels door hen was veroorzaakt. Met het vertellen van zijn verhaal zou hij wellicht dat begrip kunnen kweken waardoor zij bereid waren om zijn lasten te verlichten. Het begrip waar hij echter op had gehoopt kwam niet, zelfs niet van zijn goede vriend Thomas Mann, hetgeen een complete desillusie voor hem was. Zijn geloof in de maakbaarheid van zijn eigen acceptatie had al flinke klappen opgelopen tijdens en vlak na de oorlog, maar nu ook degenen die zijn last konden verlichten op geen enkele wijze meewerkten, was zijn geloof daarin tot een absoluut dieptepunt gedaald. Ondanks dat bleef bij hem toch altijd zijn liefde voor Duitsland aanwezig, wat hem er overigens niet van weerhield om ook na zijn autobiografie nog essays en boeken te wijden aan joodse thema's en de positie van de joden in Duitsland, al was dat niet langer meer met de overtuiging dat het doel van de volledige acceptatie bereikt zou worden.

Uiteindelijk werd de last waaronder hij gebukt ging alleen maar zwaarder op het moment dat hij datgene waar hij zijn hele mentale en financiële bestaan op had gebouwd voor zijn ogen tot de grond toe zag worden afgebroken door de nazi's. Begrip en acceptatie werden nu niet alleen definitief de nek omgedraaid, maar ook de juridische emancipatie. Het maakte dat hij uiteindelijk als een geruïneerd man stierf. Zowel Jakob Wassermann als Walther Rathenau waren, na een leven lang met hun identiteit geworsteld te hebben, ten onder gegaan aan de last van het stigma van een opgedrongen identiteit door een vijandige omgeving. Een stigma waar ze zich nooit van konden ontdoen, maar het ervanaf komen was wel nodig om uiteindelijk als volwaardige Duitse burgers in de boezem van de natie opgenomen te worden zoals ze zo graag wilden. Dat doel konden ze echter nooit bereiken, of ze zich tijdens hun leven nou in een gedaante als 'Mensch', als 'Genius' of zelfs als 'Gott' hadden vertoond.

Bibliografie

Kranten

Im deutschen Reich (IdR)

Jüdische Rundschau

C.V.-Zeitung

Bronnen

Kerr, Alfred, *Erinnerungen eines Freundes* (Amsterdam 1935)

Rathenau, Walther, *Höre Israel!*, in: Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern,

URL: <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=717>
(3-9-2012)

Rathenau, Walther, *Deutschlands Rohstoffversorgung* (Berlijn 1917)

Rathenau, Walther, *An deutschlands Jugend* (Berlijn 1918),

URL: <http://www.gutenberg.org/files/23396/23396-h/23396-h.htm#Page_88> (22-10-2012)

Rathenau, Walther, 'Deutsche Gefahren und neue Ziele', *Gesammelte Schriften - Erster Band*
(Berlijn 1918) 265-279

Rathenau, Walther, 'Staat und Judentum', *Zur Kritik der Zeit (Anhang)* (Berlijn 1922),

URL: <<http://archive.org/stream/zurkritikderzeit00rathuoft#page/n7/mode/2up>> (5-9-2012)
219-244

Rathenau, Walther, *Schriften aus Kriegs- und Nachkriegszeit* (Berlijn 1929)

Rathenau, Walther, *Tagebuch 1907-1922* (Düsseldorf 1967)

Rathenau, Walther, *Industrialist, banker, intellectual, and politician: Notes and diaries 1907-1922*
(Oxford 1985)

Walther Rathenau Gesamtausgabe II, *Hauptwerke und Gespräche* (München 1977)

Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband I: 1871-1913* (Düsseldorf 2006)

Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband II: 1914-1922* (Düsseldorf 2006)

Walther Rathenau Gesamtausgabe VI, *Walther Rathenau - Maximilian Harden, Briefwechsel
1897-1920* (München 1983)

Wassermann, Jakob, *Mein Weg als Deutscher und Jude* (Berlijn 1921)

Wassermann, Jakob, *Lebensdienst: Gesammelte Studien, Erfahrungen und Reden aus drei
Jahrzehnten von Jakob Wassermann* (Leipzig 1928)

Wassermann, Jakob, *Deutscher und Jude: Reden und Schriften 1904-1933* (Heidelberg 1984)

Zweig, Stefan, *Die Welt von Gestern; Erinnerungen eines Europäers*(Hamburg 1982)

Literatuur

- Angress, Werner T., 'Prussia's army and the reserve officer controversy before World War I', *Leo Baeck Institute Yearbook* 17 (1972) 19-42
- Angress, Werner T., 'The German army's "Juden­zählung" of 1916: Genesis-consequences-significance', *Leo Baeck Institute Year Book* 23 (1978) 117-138
- Aschheim, Steven, *Brothers and Strangers; The East European Jew in German and German Jewish consciousness, 1800-1923* (Wisconsin 1982)
- Beek, J. van, *Walther Rathenau; De missie van een onbegrepen Duits-joodse Europeaan* (Kampen 2003)
- Berglar, Peter, *Walther Rathenau; Seine Zeit – Sein Werk – Seine Persönlichkeit* (Bremen 1970)
- Boterman, Frits, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (Amsterdam 2005)
- Brenner, Michael, 'Religion, Nation oder Stamm: zum Wandel der Selbstdefinition unter deutschen Juden', in: Heinz-Gerhard Haupt, Dieter Langewiesche (ed.), *Nation und Religion in der deutschen Geschichte* (Frankfurt 2001) 587-602
- Brenner, Wolfgang, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude* (München 2005)
- Evans, Richard J., *The coming of the Third Reich* (New York 2004)
- Felix, David, *Walther Rathenau and the Weimar Republic; The politics of reparations* (Londen 1971)
- Fink, Carole, *The Genoa Conference, European Diplomacy 1921-1922* (North Carolina 1993)
- Fink, Carole, 'The murder of Walther Rathenau', *Judaism* 44 (1995)
- Fontijn, Jan, *Trots verbrijzeld; Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam 1996)
- Gidal, Nachum T., *De joden in Duitsland van de Romeinse tijd tot de Weimar Republiek* (Keulen 1998)
- Hecht, Cornelia, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik* (Bonn 2003)
- Hecker, Gerhard, *Walther Rathenau und sein Verhältnis zu Militär und Krieg* (Boppard am Rhein 1983)
- Horch, Hans Otto, 'Deutschtum und Judentum – eine unmögliche Synthese?; Jakob Wassermann im Kontext der deutsch-jüdischen Literaturgeschichte', in: Dirk Niefanger (ed.), *Jakob Wassermann; Deutscher – Jude – Literat* (Göttingen 2007) 69-91
- Jochmann, Werner, *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945* (Hamburg 1988)
- Kershaw, Ian, *Hitler: 1889-1936 hoogmoed* (Utrecht 1998)
- Koester, Rudolf, *Jakob Wassermann* (Berlijn 1996)
- Kraft, Thomas, *Jakob Wassermann* (München 2008)
- Large, David Clay, *Where ghost's walked: Munich's road to the Third Reich* (New York 1997)

- Large, David Clay, "Out with the Ostjuden": The Scheunenviertel riots in Berlin, november 1923', in: Christhard Hoffman (ed.), *Exclusionary violence: Antisemitic riots in modern German history* (Michigan 2002) 130-133
- Levitt, Cyril, 'The prosecution of antisemites by the courts in the Weimar Republic: Was justice served?', *Leo Baeck Institute Yearbook* 36 (1991) 151-167
- Liepach, Martin, *Das Wahlverhalten der jüdischen Bevölkerung; Zur politischen Orientierung der Juden in der Weimarer Republik* (Tübingen 1996)
- Lohalm, Uwe, *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes* (Hamburg 1970)
- Maurer, Trude, *Ostjuden in Deutschland 1918-1933* (Hamburg 1986)
- Mosse, Werner E., *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution, 1916-1923* (Tübingen 1971)
- Moyn, Samuel, 'German Jewry and the question of identity; Historiography and Theory', *Leo Baeck Institute Year Book* 41 (1996) 291-308
- Niewyk, Donald L., *The Jews in Weimar Germany* (Louisiana 1980)
- Plum, Günter, 'Wirtschaft und Erwerbsleben', in: Wolfgang Benz, *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München 1989) 268-314
- Pulzer, Peter, *The rise of political anti-semitism in Germany and Austria* (New York 1964)
- Pulzer, Peter, *Jews and the German State; The political history of a minority, 1848-1933* (Oxford 1992)
- Rosenthal, Jacob, *Die Ehre des jüdischen Soldaten; Die Judenzählung im Ersten Weltkrieg und ihre Folge* (Frankfurt 2007)
- Sabrow, Martin, *Der Rathenaumord: Rekonstruktion einer Verschwörung gegen die Republik von Weimar* (München 1994)
- Sabrow, Martin, *Die Macht der Mythen: Walther Rathenau im öffentlichen Gedächtnis, sechs Essays* (Berlijn 1998)
- Schulin, Ernst, *Walther Rathenau; Repräsentant, Kritiker und Opfer seiner Zeit* (Göttingen 1979)
- Segall, Jakob, *Die deutsche Juden als Soldaten im Kriege 1914-1918, eine statistische Studie* (Berlijn 1922)
- Stern, Howard, 'The Organisation Consul', *Journal of Modern History* 35 (1962) 20-32
- Volkov, Shulamit, 'Selbstgefälligkeit und Selbsthaß: Die deutschen Juden zu Beginn des 20. Jahrhundert', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 37 (December 1986) 1-13
- Volkov, Shulamit, *Walther Rathenau; Weimar's fallen statesman* (Yale 2012)
- Walter, Dirk, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt; Judenfeindschaft in der Weimarer Republik* (Bonn 1999)

Wehler, Hans-Ulrich, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Dritter Band: Von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914* (München 1995)

Wehler, Hans-Ulrich, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte: Vierter Band, Vom Beginn des ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949* (München 2003)

Wolff, Rudolf, *Sammlung Profile Band 28; Jakob Wassermann - Werk und Wirkung* (Bonn 1987) 140

Internet

Jung, Walter, *Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund (DVSTB), 1919-1924/35*, in: Historisches Lexikon Bayerns, URL: < http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44476> (9-10-2012)